
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Βασίλειος Ἀντωνιάδης, *Ιστορία τῆς ἀρχαίας Φιλοσοφίας*, μεταγλώττιση Θεόδ. Πενολίδης – Γεώρ. Δαρδιώτης, Ἀθήνα, Κράτερος, 2009 [Μεταφυσική τῆς Ἀρχαιότητας, 1], σελ. 656.

«Καίριο ἐπίτευγμα καὶ σπουδαῖον ἐκδοτικὸν γεγονός ἀποτελεῖ ἡ ἔκδοσις τῆς *Ιστορίας τῆς Ἀρχαίας Φιλοσοφίας* (1909) τοῦ Βασιλείου Ἀντωνιάδου, Καθηγητῆ τῆς Φιλοσοφίας καὶ Θεολογίας ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ Χάλκης (1932) [...]

»Ἡ γέννησις τῆς φιλοσοφίας εἰς τὴν Ἀρχαίαν Ἑλλάδα ἦτο μία πνευματικὴ ἔκρηξις ἡ ὁποία ἀπεδείχθη καθοριστικὴ διὰ τὴν πορείαν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ πολιτισμοῦ [...] Ἡ ἀναγέννησις τῶν Πατερικῶν Σπουδῶν καὶ ἡ ἐπιστροφή εἰς τοὺς Πατέρας συναρτᾶται μὲ τὴν στροφὴν εἰς τὴν μελέτην τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφικῆς παραδόσεως [...] Ἡμεῖς εἴχομεν τὴν τύχην νὰ διδαχθῶμεν καὶ νὰ μελετήσωμεν τὴν τρίτομον ἱστορίαν τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Βασιλείου Ἀντωνιάδου εἰς τὸν Λόφον τῆς Ἑλπίδος, εἰς τὰ ἔδρανα τῆς Ἱερᾶς Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης [...]

Τὰ παραπάνω λόγια τοῦ Παναγιωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως καὶ Οἴκουμενικοῦ Πατριάρχου κ. Βαρθολομαίου εἶναι ἀπὸ τὸν Πρόλογό του στὴν ἔκδοσις τῶν μαθημάτων φιλοσοφίας τοῦ Β. Ἀντωνιάδη.

Στὸν Θεόδωρο Πενολίδη, ἀναπληρωτὴ καθηγητῆ Φιλοσοφίας στὸ Α.Π.Θ., ὀφείλουμε τὴν πολύτιμη αὐτὴ ἔκδοσις, ἡ ὁποία γίνεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἑλλάδα· τὸ κείμενο δίνεται μεταγλωττισμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο καὶ τὸν Γεώργιο Δαρδιώτη.

Ὅμολογῶ τὴν ἔκπληξή μου καὶ τὸν θαυμασμό μου γιὰ τὸ ὀγκῶδες σύγγραμμα τοῦ Β. Ἀντωνιάδη, τὸ ὁποῖο δὲν ἐγνώριζα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ τόσο ἐπιτυχημένο ἐγχείρημα νὰ ἐκδοθεῖ. Ὁ Θ. Πενολίδης μᾶς προσφέρει καὶ τὴν εὐκαιρία νὰ μελετήσουμε τὴν ἐκτεταμένη εἰσαγωγὴ του, ἡ ὁποία δὲν εἶναι μιὰ συνηθισμένη εἰσαγωγὴ, γιὰτὶ ξεφεύγει ἀπὸ τὴν γνωστὴ ξερὴ ἀφήγησις ἱστορικῶν πληροφοριῶν. Εἶναι καθαρὰ φιλοσοφικὴ. Θέτει μὲ τόλμη τὸ μεγάλο πρόβλημα τῆς σχέσεως τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ μὲ τὴν ἀρχαία φιλοσοφία καὶ ἐρωτᾶ: «γιατὶ ὁ νεοελληνικὸς πολιτισμὸς, στὸν ὁποῖο ὑποτίθεται ὅτι ἔχει ἀνατεθεῖ ἡ ἀποστολὴ νὰ εἶναι ὁ φύλαξ τοῦ λόγου, δὲν μπόρεσε νὰ θεραπεύσει τὸν νεότερο φιλοσοφικὸ στοχασμὸ;».

Ἡ νεότερη φιλοσοφία «ἐδράζεται στὸ ζωντανὸ πνεῦμα τῆς ἀλήθειας ποὺ ἀπελευθερώνει τὴν γνώση», ποὺ ἀγγίζει τὴν ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ὡς

συνολικό φαινόμενο. Και όμως η ζωντανή σκέψη εγκλωβίζεται σε σχήματα άπονεκρωμένου λόγου, με αποτέλεσμα να προσφέρει επιφανειακά την μάθηση. Ένας ζωντανός λόγος – ή δύναμη της φιλοσοφικής σκέψης – είναι αυτός που άπουσιάζει, που άπονεκρώνεται όταν η φιλοσοφία μεταφέρεται ως διδασκαλία (λ.χ. του τί είπε ο φιλόσοφος). Είναι το πρόβλημα που αντιμετωπίζουμε στην φιλοσοφία όταν ακριβώς διδάσκεται ως μεταφορά παλαιών θεωριών. Αυτή είναι η άντινομία της νεοελληνικής φιλοσοφίας ή όποια καλείται να «διαχειριστεί» την φιλοσοφική παραγωγή της αρχαιότητας μέσα σε πνεύμα εξάρτησης και άναπαραγωγής.

Είναι έμφανής ή πίστη του Θ. Πενολίδη ότι η φιλοσοφία όδηγεί και πρέπει να όδηγεί σε άυτογνωσία. Με άλλα λόγια να δίνει την δυνατότητα στον έρευνητή, στον φοιτητή που παρακολουθεί τις διαλέξεις και στον άναγνώστη γενικά ό όποιος στρέφεται στην φιλοσοφική σκέψη να στοχασθεί ό ίδιος μέσα στο παρόν που βιώνει, να άυτενεργήσει, ώστε ό πλοϋτος των παλαιών να γίνει και δικός του πλοϋτος και να συνδεθεί ή φιλοσοφία με την ζωή.

Είναι πεποιθήσή μου ότι άκόμη και η έκφραση «άρχαία φιλοσοφία» είναι δόκιμη μόνον ως προς τον πρώτο «όρο»: άρχαία, που έξηγείται από την χρήση της άρχαιάς έλληνικής γλώσσας. Ός προς τον δεύτερο όρο είναι – πιστεύω – άδόκιμη, γιατί η φιλοσοφική σκέψη άγγίζει την ψυχή την ανθρώπινη και άυτή έχει και την άχρονη διάσταση, όσο και αν ζούμε και ένεργοϋμε κάθε φορά σε συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο. Είμαστε ιστορικά όντα αλλά και δέν είμαστε, όταν στρεφόμεστε στην άυτογνωσία.

Θά επανέλθω όμως στα έρωτήματα τα όποια θέτει ό Θ. Πενολίδης στην εισαγωγή του, όχι μόνο γιατί είναι καιρία αλλά και έπειδή τίγουν μιá έξαιρετικά ευαίσθητη πλευρά του νεοελληνισμού. Γιατί, άραγε, η νεοελληνική φιλοσοφία δέν έχει δώσει μεγάλα φιλοσοφικά κείμενα όμοια με άυτά της νεότερης ευρωπαϊκής σκέψης; Πολλές άπαντήσεις έρχονται στον νοϋ. Άς ποϋμε άπλά ότι η φιλοσοφική σκέψη για να άναπτυχθεί έχει ως προϋπόθεση την συνέχεια. Συνέχεια δέν σημαίνει μονόδρομο. Είναι πολλά μονοπάτια που άνοίγει ή φιλοσοφία. Άπαιτείται όμως μακροχρόνια φιλοσοφική παιδεία, γνώση παλαιών φιλοσοφικών κειμένων αλλά και πολιτική για να έρθουν στο φως τα κείμενα του νεοελληνισμού. Όταν ό Πενολίδης διαπιστώνει ότι «ή νεότερη Ελλάδα δέν έτρεφε και δέν πρέπει να τρέφει κάποια εκτίμηση προς τα φιλοσοφοϋντα τέκνα της» και ότι «ό πνευματικός της πολιτισμός περιορίζεται στην Λογοτεχνία, την Μουσική, τις εικαστικές τέχνες», διαισθανόμεστε μιá κάποια θλίψη του.

Δέν είναι ή στιγμή να όδηγήσουμε τους φιλοσοφοϋντες σε άυτοκριτική. Με τόνους αισιοδοξίας για την προσπάθεια των νεότερων έρευνητών, ως σκύφουμε πάνω στο περισπούδαστο σύγγραμμα του Β. Άντωνιάδη. Καλύπτει όλη την περίοδο από την άρχαία φιλοσοφία έως τον Πρόκλο

(6ος αἰ. π.Χ. - 6ος αἰ. μ.Χ., συγκεκριμένα 529 μ.Χ.). Ὅλες οἱ φιλοσοφικὲς θεωρίες παρουσιάζονται συστηματικὰ μὲ βάση τὰ κείμενα καὶ μὲ πλούτο παραθεμάτων. Ἡ γνώση τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν συγγρ. εἶναι ἐντυπωσιακὴ. Μᾶς θυμίζει τὸν Zeller, τὸν Überweg καὶ τὸν Praechter.

Θὰ σταθῶ ὅμως στὸ δεύτερο κεφάλαιο, ὅπου ὁ Ἀντωνιάδης ἀναφέρεται στὴν μέθοδο τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας.

Κατ' ἀρχὴν τονίζει ὅτι ἡ φιλοσοφία δὲν ἀνάγεται στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. «Βεβαίως», γράφει, «ἡ ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας οὔτε εἶναι ἡ ἴδια ἡ Φιλοσοφία, οὔτε μπορεῖ νὰ τὴν ἀντικαταστήσει, ὅπως κάποιοι ὑποθέτουν, ἀλλὰ πλησίον αὐτῆς μένει πάντοτε χῶρος γιὰ τὴν αὐτόχρονη Φιλοσοφία ὡς ἰδιαίτερη ἐπιστήμη» (σσ. 20-21). Ἡ παρατήρηση εἶναι καὶ εὐστοχη καὶ ἐπιβεβλημένη. Ποτὲ δὲν θεώρησα – καὶ τὸ εἶχα ὑποστηρίξει καὶ στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολή, ὅταν καταρτιζόνταν τὰ προγράμματα σπουδῶν – ὅτι ἡ φιλοσοφία ἀνάγεται στὴν ἱστορία τῆς, σὰν νὰ λέμε ὅτι ἡ ζωγραφικὴ εἶναι ἡ ἱστορία τῆς ζωγραφικῆς, καὶ ἡ ἰατρικὴ ἡ ἱστορία τῆς ἰατρικῆς.

Ὁ συγγρ. ἀφήνει νὰ φανεῖ τὸ ὄξύ του πνεῦμα, ὅταν ἀναπτύσσει τὴν τριπλῆ διάσταση τῆς μεθόδου τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας: τὴν κριτικὴ, τὴν ἐξηγητικὴ, τὴν θετικὴ. Κριτικὸς ἔλεγχος τῆς γνησιότητας τῶν πηγῶν. Στὴν συνέχεια, γνώση τῶν αἰτιῶν καὶ τῶν ἐν γένει κοινωνικῶν συνθηκῶν ποὺ ρίχνουν φῶς στὴν γένεση καὶ ἀνάπτυξη τῶν ἐκάστοτε θεωριῶν καὶ τὴν ἐξηγοῦν. Ἡ ἱστορία βέβαια δὲν προσφέρει τυχαῖα καὶ ἀσυνάρτητα μεταξύ τους γεγονότα. Καὶ ἀλληλουχία ὑπάρχει καὶ κάποια λογικὴ σύνδεση. Δὲν πρέπει, ὡστόσο, αὐτὴ ἡ λογικὴ σύνδεση νὰ ὀδηγήσει σὲ μιὰ ἀντίληψη τῆς ἱστορικῆς μεθόδου ὡς πορείας διαγραφομένης ἐκ τῶν προτέρων. Ἄλλο νὰ συνδέουμε μεταξύ τους γεγονότα – ἐδῶ φιλοσοφικὲς θεωρίες – καὶ ἄλλο νὰ τὰ ἐντάσσουμε σὲ α ἰστορικὰ ἐρμηνευτικὰ σχήματα. Ἀποδίδοντας στὸν Hegel κάθε ὀρθὴ συμβολή του, ὁ συγγρ. ἐπικρίνει τὴν δογματικὴ α ἰστορικὴ καταφυγὴ σὲ μονόδρομα αἰτιατὰ σχήματα.

Ὅταν ἀντιμετωπίζονται οἱ φιλοσοφικὲς θεωρίες, γράφει, πρέπει νὰ ἀποτιμᾶται καὶ ἡ ἱστορικὴ ἀξία καὶ ἀλήθεια τῶν θεωριῶν αὐτῶν, καὶ ὡς πρὸς τὶς ἀρχὲς ποὺ τὶς ὑποβαστάζουν (ἀληθεῖς, βάσιμες) καὶ ὡς πρὸς τὴν λογικὴ ἀκολουθία τῶν συμπερασμάτων βάσει τῶν ἀρχῶν. Ἄν παραμείνουμε στὴν ἀποτίμηση τῶν ἀρχῶν, μποροῦμε νὰ ὀδηγηθοῦμε σὲ ἕναν σχετικισμό, ἀπὸ τὴν στιγμή ποὺ οἱ ἀρχὲς κρίνονται μὲ κριτήρια ὑποκειμενικά. Τέλος, ἡ ἀσφαλέστερη ἀποτίμηση τῆς ἀξίας τῆς θεωρίας εἶναι ἐκείνη ἡ ὁποία γίνεται μὲ κριτήριον «τὴν ἐσωτερικὴ συμφωνία τοῦ συστήματος, τὴν λογικὴ ἀκολουθία τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν πορισμάτων, ἀρκεῖ νὰ γίνεται μὲ προσοχὴ καὶ ἀκρίβεια».

Ἐπισημαίνει, ὅμως, ὁ συγγρ. καὶ τὴν χρησιμότητα μιᾶς ἄλλης μεθόδου, τῆς παρουσιάσεως δηλαδὴ κατὰ συστηματικὸ τρόπο τῶν μεγάλων προβλημάτων καὶ τῶν ἀντίστοιχων ἀπαντήσεων καὶ λύσεων, ὅπως αὐτὲς δίνονται ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους, κατὰ χρονολογικὴ ἀκολουθία. Εἶναι σὰν

νά προαναγγέλλει μιὰ «ἱστορία προβλημάτων» (Problemgeschichte), ὅπως λέγεται στὰ χρόνια μας, ὅπου προέχει ὁ ἀπορηματικὸς χαρακτήρας τῶν φιλοσοφικῶν ἐρωτημάτων στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς θεωρίας. Ἡ διατύπωσή μας δὲν εἶναι τελείως ἀκριβής, ἀφοῦ μιὰ «ἱστορία προβλημάτων» τείνει νὰ παραμερίσει κάπως τὸν συστηματικὸ χαρακτήρα τῶν θεωριῶν ὑπὲρ μιᾶς πρὸ ἀπορητικῆς προσέγγισης, ἐνῶ ὁ Ἀντωνιάδης τονίζει τὴν ὀργανικὴ ἐνότητα καὶ τὸν ἐνιαῖο χαρακτήρα τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν κάθε φιλοσόφου.

Ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνεία, πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι στὸ βιβλίον τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα ἐρμηνεύονται μέσα ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς φιλοσόφους. Ἔτσι, π.χ., οἱ προσωκρατικοὶ προσεγγίζονται μέσα ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ οἱ σοφιστὲς μέσα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα.

Ἀνατρέχοντας στὶς μεγάλες περιόδους τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας (θάνατος τοῦ Θαλῆ – Σοφιστὲς – Σωκράτης – Ἐπικούρειοι – Σκεπτικοὶ – Νεοπλατωνικοὶ) εἶναι εὐκόλο νὰ ἀντιληφθοῦμε μὲ πόσο μεθοδικό, ἀλλὰ καὶ πάνω ἀπ’ ὅλα, παιδαγωγικὸ τρόπο παρουσιάζει ὁ συγγρ. τὶς θέσεις τῶν φιλοσόφων ἀκολουθώντας τὴν σειρά τῶν διαμερίσεων τῆς φιλοσοφίας.

Καὶ ἐδῶ πρέπει νὰ σταθῶ γιὰ νὰ τονίσω κάτι ποὺ προσδίδει ἰδιαίτερη βαρύτητα στὴν ἐκδοση καὶ ἀποτελεῖ μιὰ ἐπιπλέον πολύτιμη συμβολὴ τοῦ Θ. Πενολίδη. Ὁ Ἀντωνιάδης στὸ βιβλίον του ὑπεδείκνυε ἀπλῶς κάθε φορά τὰ βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα τῶν κειμένων χωρὶς παραθέματα, χωρὶς δηλαδὴ νὰ παραθέτει τὸ κείμενο ἢ τὸ ἀπόσπασμα. Αὐτὴ τὴν ἐργασία τὴν ἀνέλαβε ὁ Πενολίδης. Κάθε φορά καὶ γιὰ κάθε φιλόσοφο ἀναζήτησε τὰ ἀρχαῖα κείμενα καὶ τὰ παρέθεσε δίδοντας συγχρόνως καὶ νεοελληνικὴ μετάφραση. Ἐμπλούτισε ἔτσι τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀντωνιάδη μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἀρχαῖο φιλοσοφικὸ λόγο. Ὅποιος εἶναι καὶ στὸ ἐλάχιστο ἐξοικειωμένος μὲ τὴν ἀρχαῖα σκέψη ἀντιλαμβάνεται τὸν μόχθο τῆς ἐπιπρόσθετης αὐτῆς, πέρα ἀπὸ τὴν μεταγλώττιση τοῦ κειμένου, ἐργασίας.

Ὅπως ἔγραψα καὶ παραπάνω, στὶς ὑποσημειώσεις τοῦ συγγρ. ἔχουμε κυρίως ἀναφορὴ στὸν Ἀριστοτέλη. Ἐπιτυχάνει ἔτσι ὁ συγγρ. ἓνα εἶδος διαλόγου τῶν προγενεστέρων μὲ τοὺς μεταγενεστέρους δίνοντας τὸ στίγμα τῶν μετέπειτα σχολίων καὶ ἐρμηνειῶν.

Ἄλλὰ ἡ διαύγεια τοῦ λόγου καὶ ἡ ὀρθὴ κρίση τοῦ Ἀντωνιάδη φαίνονται καὶ ἀπὸ τὶς δικές του ἐρμηνείες.

Στὸ κεφάλαιο, π.χ., γιὰ τὴν θεολογία τοῦ Ἀριστοτέλη – ποὺ μὲ ἀπασχολεῖ προσωπικὰ ἀπὸ καιρὸ – ἡ θέση τοῦ συγγρ. εἶναι ξεκάθαρη: ἀπὸ τὴν στιγμή ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν συλλαμβάνει τὸν θεὸ ὡς δημιουργὸ τοῦ κόσμου – ὁ κόσμος εἶναι αἰώνιος –, ὁ θεὸς δὲν ἔχει γνώση τοῦ κόσμου – ἐφόσον δὲν προνοεῖ, δὲν πράττει κατὰ βούληση –, εἶναι καθαρὴ ἐνέργεια, καὶ ἡ ἐνέργειά του εἶναι καθαρὰ θεωρητικὴ.

Πολὸ μελάνι ἔχει χυθεῖ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς τοῦ Ἀριστοτέλη, παλαιὰ καὶ πρόσφατα, γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ θεοῦ στὸ φιλοσοφικὸ του σύστημα. Δὲν θὰ ἐπιμείνω ἐδῶ στὶς πολυσχιδεῖς ἐρμηνείες. Ἀναφέρω ἀπλῶς πόσο

πιστός στον άμεσο λόγο του Άριστοτέλη είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Άντωνιάδης παρουσιάζει το όλο θέμα. Άπλως δέν είναι, ώστόσο, άφοϋ πολλά χωρία και σέ άλλα έργα εκτός του βιβλίου λ τών Μετά τά Φυσικά και τής Φυσικής Άκροάσεως έπιτρέπουν τή δυνατότητα πολλαπλών έρμηνειών. Είναι όμως τόσο σαφείς, τόσο άκριβείς οί διατυπώσεις του συγγρ. του παρουσιαζόμενου βιβλίου, που έπιτρέπουν στον άναγνώστη, όπως έπέτρεπαν και στους νεαρούς μαθητές τής Μεγάλης του Γένους Σχολής (για τά μαθήματά του είχε συγγράψει τήν *Ίστορία τής Φιλοσοφίας*), νά έχει καθαρή εικόνα τής όλης μεταφυσικής πραγματείας, γνωστής ως «ή θεολογία του Άριστοτέλη», δηλ. του βιβλίου λ τών Μετά τά Φυσικά. Οί κριτικές παρατηρήσεις του Άντωνιάδη είναι πάντα τεκμηριωμένες.

Έδώ άς μου έπιτραπεί νά τονίσω γενικά τά έξής: Η κριτική σκέψη, όσο χρήσιμη και άν είναι για τήν ανάπτυξη του νοϋ, τόσο άνάγκη έχει νά στηρίζεται σέ γερά θεμέλια, μακριά άπό a priori ιδεολογικά συνθήματα. Τό κριτικό πνεϋμα άπαιτεί πριν άπό ό,τιδήποτε άλλο καλή γνώση του κειμένου και έμβάθυνση στον φιλοσοφικό προβληματισμό. Η κριτική σκέψη, τήν όποία πολλοί στις μέρες μας υπερτονίζουν, όταν είναι έλλιπής και άπορρέει άπό έπιπόλαιη μελέτη μέσα άπό άφορισματικές διατυπώσεις του τύπου, λ.χ., «ό σκοταδισμός του Μεσαίωνα» κτλ., είναι κριτική κενή. Δημιουργεί μόνο σύγχυση στον νοϋ τών νέων, οί όποιοι πιστεύουν ότι άσκοϋν κριτικό πνεϋμα άπορρίπτοντας φιλοσόφους και φιλοσοφικά συστήματα άπό ιδεολογικά προσανατολισμένη κριτική.

Γενικά, έντύπωση μου έκανε ο τρόπος με τον οποίο ο Άντωνιάδης βοηθά άναγνώστη και μαθητές νά έδραιώσουν τις γνώσεις τους τής φιλοσοφίας.

Τελειώνοντας, θα ήθελα νά συστήσω, σέ όσους ένδιαφέρονται, νά μελετήσουν τήν *Ίστορία τής άρχαίας Φιλοσοφίας* του Β. Άντωνιάδη. Είναι αναλυτικότερη, πλουσιότερη, βαθύτερη άπό άλλες Έπιτομές Ίστορίας τής Άρχαίας Φιλοσοφίας.

Η φιλοσοφία και ή θεολογία έχουν διαφορετικές άφετηρίες, αλλά συγκλίνουν σ' αυτό που είναι ή μύχια τάση τής ψυχής του ανθρώπου: στην άναζήτηση του θείου. Η ένέργεια του νοϋ του ανθρώπου ο όποιος έρχεται σέ έπαφή με τήν φιλοσοφία διαγράφει όλα τά στάδια άπό τήν πλούσια γνώση του κόσμου στην ύψιστη γνώση του θεοϋ. Αυτή όμως ή ένέργεια είναι καθαρά άνθρώπινη, δέν είναι άποκαλυπτική. Στον δρόμο για τήν διερεύνηση τής οϋσίας, τής άλήθειας, του πραγματικού, ο φιλόσοφος νοϋς συναντά τόν θεϊόν. Αυτή τή συνάντηση μάς τήν προσφέρουν όλοι οί μεγάλοι φιλόσοφοι τής άρχαιότητας. Έπομένως, θα ήταν λάθος νά άντιμετωπίσει κανείς τόν έργο του Β. Άντωνιάδη κάτω άπό τήν στενή και μονόπλευρη όπτική ότι άπευθυνόταν σέ μέλλοντες θεολόγους. Μύηση στην άρχαία έλληνική φιλοσοφία είναι τόν έργο του.

Στὸν Θ. Πενολίδη, κυρίως, ὀφείλεται ἓνας μεγάλος ἔπαινος, γιατί ὄχι μόνο μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δοῦμε πόσο πολύτιμη, ἀπαραίτητη, ἐνισχυτικὴ ἦταν ἡ γνώση τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας γιὰ τοὺς μαθητὲς τῆς περιώνυμης Ἱερᾶς Σχολῆς τῆς Χάλκης, ἀλλὰ καὶ βοηθεῖ σήμερα ὅλους ὄσους στρέφονται στὴν μελέτη τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων.

Θεσσαλονίκη

ΤΕΡΕΖΑ ΠΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΛΑΛΑ

Μανόλης Παπαθωμόπουλος, *Διογένους Παιδιόφραστος διήγησις των ζῶων των τετραπόδων. Κριτική έκδοση με Εισαγωγή, Μετάφραση και Γλωσσάριο*, [Λόγος Ελληνικός, 6], Αθήνα, Εκδόσεις «Αλήθεια» 2010, σελ. 260 (228+32 «Πανομοιοτύπων», με 5 μη αριθμημ. + 39 αριθμημ. πίν.).

Πρόκειται για το 37ο, και «κύκνειο», αυτοτελές βιβλίο τού αείμνηστου ομότιμου καθηγητή της Κλασικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Μανόλη Παπαθωμόπουλου [στο εξής: συγγρ.], ενός παραγωγικότατου ερευνητή και εκδότη, ο οποίος τα τελευταία 40 σχεδόν χρόνια (1973 κ.ε., βλ. τον πίνακα «Έργα του ίδιου συγγραφέα» που καταχωρίζεται στις δύο σελίδες του πίσω εξωφύλλου του βιβλίου, αλλά με ανάποδη σειρά, εκ παραδρομής) δεν ασχολήθηκε μόνο με την αρχαία ελληνική και τη λόγια μεσαιωνική ελληνική λογοτεχνία και φιλολογία, αλλά, πολύ σύντονα, και με τη δημώδη λογοτεχνική και παραλογοτεχνική παραγωγή του ύστερου Μεσαίωνα και των αρχών/πρώτων αιώνων της νεοελληνικής λογοτεχνίας: μελέτες για τη *Διήγησιν Απολλωνίου*, την *Ιστορίαν Βελισσαρίου* και άλλα δημώδη μεσαιωνικά κείμενα, μελετήματα και εκδόσεις των ποικίλων Αισωπικών και των *Βίων Αισώπου*, του *Πολέμου της Τρωάδος* (σε συνεργασία με την E. M. Jeffreys), μελέτες και εκδόσεις αρκετών όψιμων νεοελληνικών πεζών κειμένων, όπως «μαγικών κειμένων» (σε συνεργασία με τον Μ. Βαρβούνη, βλ. βιβλιοκρισία της Σ. Σταυρακοπούλου, *Ελληνικά* 59.1, 2009, 162-165), κρητικών «εξορκισμών» του 17ου αι., κ.ά.

Ειδικά μέσα στο πλαίσιο των εκδόσεων δημωδών κειμένων της αθηναϊκής σειράς «Λόγος Ελληνικός», ο συγγρ. είχε ήδη τυπώσει προτού πεθάνει, τη Μεγάλη Τετάρτη του 2011, εκτός από την καινούρια κριτική έκδοση του αφηγηματικού και (αντι)διαλογικού σατιρικού ποιήματος *Παιδιόφραστος διήγησις των ζῶων των τετραπόδων* (ή *Διήγησις παιδιόφραστος / παιδειόφραστος / πεζόφραστος περί των τετραπόδων κ.ά.*), το οποίο θα παρουσιαστεί αναλυτικότερα παρακάτω, τους *Εξορκισμούς ιερομονάχου Βενέδικτου Τζανκαρόλου* [Λόγος Ελληνικός, 1] (σε συνεργασία με τον Μ. Βαρβούνη, βλ. βιβλιοκρισία της Σ. Σταυρακοπούλου, στον παρόντα τόμο, σσ. 143 κ.ε.), ενώ είχε αναγγείλει πως ετοίμαζε την

από καιρό αναμενόμενη (αλλά μόνον από τον φιλολογικό κύκλο των μαθητών του H. Eideneier) πρώτη έκδοση της πολύ ενδιαφέρουσας νεοελληνικής μετάφρασης του *Στεφανίτη και Ιχνηλάτη* από τον σπουδαίο λόγιο της αυλής του Νικόλαου Μαυροκορδάτου στις αρχές του 18ου αι. Δημήτριο Προκοπίου (Πάμπερη): επίσης, χωρίς ένδειξη εκδοτικής σειράς, είχε αναγγείλει κριτικές εκδόσεις τριών ακόμη έργων που ενδιαφέρουν και τους νεοελληνιστές, ήτοι μίας ακόμη παραλλαγή του *Βίου Αισώπου*, της νεοελληνικής «Θησηίδας» (Θησέος και γάμοι της Αιμίλιας, έργου ανέκδοτου, ακόμα, στο σύνολό του) και της *Διηγήσεως γεναμένης εν Τροία* (έργου που έχει ατυχήσει, ως τώρα, εκδοτικά).

Το βιβλίο *Διογένους Παιδιόφραστος διήγησις των ζώων των τετραπόδων...* αρθρώνεται ως εξής: «Πίνακας περιεχομένων» (σ. 9), «Πρόλογος» (σσ. 11-13), «Εισαγωγή» (σσ. 15-59, διαιρεμένη στα ακόλουθα τέσσερα μέρη: «Α. Η Χειρόγραφη Παράδοση», σσ. 15-42, με δύο κεφάλαια: «Β. Γραμματολογικά Προβλήματα», σσ. 43-49, με τέσσερα κεφάλαια: «Γ. Οι Εκδόσεις», σσ. 51-55 [και όχι 59, όπως τυπώνεται εσφαλμένα στον «Πίνακα περιεχομένων»]: «Δ. Περίληψη της Διήγησης», σσ. 57-59), «Επιλογή Βιβλιογραφίας» (σσ. 61-64), «Κείμενο και Μετάφραση» (σσ. 65-205), «Γλωσσάριο» (σσ. 207-225), «Πανομοιότυπα» (σσ. 227-260, με χρησιμη φωτογραφική ασπρόμαυρη αναπαραγωγή σελίδων πέντε κωδίκων, των χφφ Parisinus gr. 2911 [P], Vindobonensis theol. gr. 244 [V], Petropolitani gr. 202 [A], Petropolitani Lesbiacus 721 [L] και Constantino-politani gr. Seragliensis 35 [C], καθώς και με φωτογραφική ασπρόμαυρη αναπαραγωγή 38 σχεδίων που απαντούν στο χφ Const. gr. Ser. 35).

Η κριτική έκδοση που δίνει ο συγγρ. δεν αποτελεί, βέβαια, την πρώτη φιλολογική προσπάθεια έκδοσης αυτού του χαριτωμένου όσο και τολμηρού δημώδους ποιήματος της εποχής των Παλαιολόγων με τους περίπου 1.100 ανομοιοκατάληκτους ιαμβικούς δεκαπεντασύλλαβους. Ακόμη κι αν περιοριστούμε στα τελευταία 40 χρόνια εκδοτικής και μεταφραστικής δραστηριότητας, δεν μπορούμε να μη σημειώσουμε τη βασική (όσο κι αν προβληματική, σε μερικά σημεία) έκδ. της Β. Τσιούνη (1972 [=1975]) και την αντισυμβατική (όσο και πλούσια σε ποικίλες, συνήθως «περιφερειακές» πληροφορίες) έκδ. του Ελληνοαυστραλού Ν. Νικολάου [Nicholas] και του Ελληνοαμερικανού Γ. Μπαλόγλου (2003), οι οποίοι όμως, σε ό,τι αφορά το ίδιο το κείμενο του έργου, χρησιμοποίησαν απλώς προκαταρκτική μορφή του την οποία είχε καταρτίσει ο συγγρ. της παρούσας έκδοσης (βλ. αναλυτικά στις σσ. 51-54 της «Εισαγωγής»).

Πάντως ο συγγρ. επιχείρησε, στο κρινόμενο εδώ βιβλίο, μιαν έκδοση του κειμένου αρκετά διαφορετική από εκείνη της Β. Τσιούνη, δίνοντας, παράλληλα, κείμενο ελαφρώς τροποποιημένο και σε σύγκριση με εκείνο που είχε παραχωρήσει για την έκδοση των Ν. Νικολάου – Γ. Μπαλόγλου· αυτή τη φορά, μάλιστα, το κείμενο του έργου το συνόδεψε αντικριστά (στις σελίδες verso του τμήματος των σσ. 66-204) με έμμετρη μετάφραση

(στην πραγματικότητα, ελεύθερη μετάφραση/απόδοση) στη σύγχρονή μας κοινή νεοελληνική, προσπαθώντας να τηρήσει το μέτρο του υστερομεσαιωνικού ποιήματος (ορθά ο ίδιος ο συγγρ. χαρακτήρισε την πρωτοβουλία του αυτή «πειραματισμό αμφίβολης ορθοδοξίας», σ. 55, ή, θα πρόσθετε κανείς, αμφίβολης επιτυχίας). Κάτι το καινούριο είναι, επίσης, ότι, ήδη από τον τίτλο του βιβλίου και για πρώτη φορά σε έκδοση της *Παιδιοφράστου διηγήσεως...*, το ποίημα αποδίδεται (με περισσή – όπως θα δούμε – βεβαιότητα) σε κάποιον (αδιερεύνητο κατά τα άλλα) Διογένη, με βάση παρατήρηση/υπόθεση του μακαρίτη φιλοπονέστατου ερευνητή Δ. Σοφιανού (1996) πάνω στους πρώτους (προβληματικούς, ωστόσο, και αποδιδόμενους διαφορετικά μέσα στην ποικιλία της χειρόγραφης παράδοσης του έργου) 9 στίχους του δεκάστιχου ή ενδεκάστιχου «προλόγου»/«προοιμίου» του ποιήματος, οι οποίοι υποτίθεται πως παρέχουν την «ομιλούσα» ακροστιχίδα Διογένους (σε γεν.).

Αναλυτικότερα:

(1) Η «Επιλογή Βιβλιογραφίας» (που καλύτερο θα ήταν να παρατίθεται αμέσως ύστερα από τον «Πρόλογο» και όχι, όπως τώρα, αμέσως πριν από την έκδοση του κειμένου και την αντικριστή νεοελληνική του απόδοση) περιορίζεται κυρίως σε μονογραφίες, άρθρα και βιβλιοκρισίες που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με το εκδιδόμενο κείμενο· για περισσότερη βιβλιογραφία ο συγγρ. παραπέμπει στην έκδοση των Ν. Νικολάου – Γ. Μπαλόγλου (σ. 61, σημ. 24), δεν περιλαμβάνει, ωστόσο, μεταγενέστερα δημοσιεύματα για τον κώδικα Const. gr. Ser. 35 (των D. Reinsch, N. Τουφεξή κ.ά.· η έλλειψη είναι αισθητή και στη σ. 18) και για τον περίφημο μικρόσχημο κώδικα Vindob. theol. gr. 244 (των P. Vejleskov, Γ. Κεχαγιόγλου κ.ά.)· επίσης, σποραδικά, οι παραπομπές σε άρθρα δεν δίνουν αριθμό σελίδων ή πλήρη σχετικά στοιχεία (π.χ. λήμματα Τουφεξί, Χατζηιωάννου).

(2) Ο «Πρόλογος» δίνει με συντομία το χρονικό της μακράς ενασχόλησης του συγγρ. (1990 κ.ε.) με το δημώδες ποίημα που εκδίδει (χαρακτηρίζοντάς το ειδολογικά ως «φυσιογνωστικό υστεροβυζαντικό έργο με σατιρικό και διδακτικό περιεχόμενο» και τονίζοντας τον «χαριτωμένα» ευτράπελο χαρακτήρα και το «χιουμοριστικό», γλωσσικό και πραγματολογικό ενδιαφέρον του, σ. 11). Στην πραγματικότητα, είναι εμφανές από τη βαρύτητα που δίνεται στο ζήτημα της εκδοτικής μεθόδου, καθώς και από όσα λέγονται «στις» και «κάτω από τις γραμμές», ότι η σχεδόν εικοσάχρονη αυτή (παλαιογραφική, εκδοτική και σχολιαστική) ενασχόληση του συγγρ. πηγάζει κυρίως από τη γνωστή επιστημονική αντιπαράθεσή του με τον ομότιμο καθηγητή του Πανεπιστημίου του Αμβούργου και ειδικό στη δημώδη υστερομεσαιωνική γραμματεία H. Eideneier, αντιπαράθεση που είχε επίκεντρο τον τρόπο καταρτισμού των λεγόμενων κριτικών εκδόσεων έργων με περισσότερους από έναν (χειρόγραφους ή/και έντυπους) μάρτυρες (δηλ. είτε με βάση την κατακυρωμένη κυρίως

στις εκδόσεις αρχαίων ή λόγιων συγγραφέων «στεμματική» μέθοδο είτε με βάση τον λεγόμενο «οδηγητικό» ή «καλύτερο»/«άριστο» μάρτυρα της παράδοσης): έτσι, ήδη από τον «Πρόλογο», ο συγγρ. αναπτύσσει ζητήματα της «Εισαγωγής», όπως η προσπάθεια αντίκρουσης των απόψεων του H. Eideneier για τη μεγαλύτερη σχετική αξία του κειμένου του χφ C, καθώς και για την (ανεξάρτητη από χειρόγραφες εξαρτήσεις και διασυνδέσεις) προφορική παράδοση των κειμένων των «παραλλαγών» πολλών έργων της δημόδους υστερομεσαιωνικής κτλ. λογοτεχνίας. Ο «Πρόλογος» κατακλείεται με τιμητική αναφορά στο βιβλίο των Ν. Νικολάου – Γ. Μπαλόγλου και θετική αποτίμησή του, καθώς και με ευχαριστίες σε τέσσερις ερευνητές (μεταξύ των οποίων και ο H. Eideneier) για τη βοήθειά τους προς τον συγγρ.

(3) Η «Εισαγωγή» δεν είναι αρθρωμένη παντού με τον αναμενόμενο σε φιλολογικές/κριτικές εκδόσεις τρόπο. Πρώτα απ' όλα, της λείπουν τμήματα που συνήθως θεωρούνται απαραίτητα σε τέτοια έργα, όπως, π.χ., κεφάλαια για τη γλώσσα, το μέτρο και το ύφος του έργου, για τις ειδο-λογικές ή θεματικές σχέσεις του με άλλα παρόμοια ή παρεμφερή πεζά ή ποιητικά κείμενα (π.χ. τις πεζές «ρητορικές» παρωδίες του *Πωρικολόγου* και του *Οφθαρολόγου*, τον έμμετρο *Πουολόγο*, το έμμετρο *Συναξάριον του τιμημένου γαδάρου κ.ά.*), για τη λογοτεχνική αξία, την πρόσληψη και τις τύχες του (εδώ πρέπει να σημειωθεί πως επισημάνσεις ερευνητικά υπερθετικές, αλλά και ικανές να τροφοδοτήσουν ειδική πραγμάτευση, όπως το πόρισμα της σ. 55 για τις άφθονους άπαξ λεγόμενους τύπους/λέξεις του έργου: «Δεν γνωρίζω κείμενο του οποίου ο συγγραφέας να έχει την αστείρευτη γλωσσοπλαστική δεινότητα του Διογένη», δεν οδηγούν, δυστυχώς, σε αναλυτική παρουσίαση): οι ελλείψεις αυτές είναι ιδιαίτερα οδυνηρές, από τη στιγμή που από το βιβλίο απουσιάζουν εντελώς τα αναμενόμενα Σχόλια στο κείμενο (δεν αποτελούν λύση οι «ελάχιστες κριτικές ή επεξηγηματικές σημειώσεις» που προσθέτει ο συγγρ. «κάτω από τη μετάφραση» [του κειμένου], σημειώσεις μάλιστα ξεκινημένες «συχνά» από σχόλια των Ν. Νικολάου – Γ. Μπαλόγλου, βλ. σ. 55). Δεύτερον, η τιτλοφόρηση των τεσσάρων μερών της «Εισαγωγής» και τα κεφάλαια που εμπεριέχουν αυτά δεν ακολουθούν παντού εντελώς καταννητή λογική: π.χ. κάτω από τον τίτλο «Γραμματολογικά Προβλήματα» του μέρους Β, εκτός από κεφάλαια σχετικά με τον χρόνο και τόπο της συγγραφής, τον υποτιθέμενο συγγραφέα, την πιθανή σκόπευση σε συγκεκριμένο κοινό (πρβ., π.χ., τις ποικίλες ερμηνείες που έχουν δοθεί ως σήμερα για τους όρους «πεζόφραστος» και «παιδιόφραστος»/«παιδειόφραστος») και τη δομή του κειμένου, στεγάζεται και μικρό κεφάλαιο για την εικονογράφηση ορισμένων χειρόγραφων μαρτύρων του έργου, που θα το περιμέναμε κανονικά στο μέρος «Α. Η Χειρόγραφη Παράδοση» της «Εισαγωγής». Τρίτον, η σειρά των μερών της «Εισαγωγής» και των επιμέρους κεφαλαίων τους δεν είναι εντελώς ορθολογική: π.χ. το μέρος

«Δ. Περίληψη της Διήγησης» δεν θα το περιμέναμε ως ξεχωριστό μέρος ούτε εκεί όπου τοποθετείται τώρα, αλλά αμέσως πριν από το κεφ. «Δομή της Διήγησης» (σσ. 46-49) του μέρους «Β. Γραμματολογικά Προβλήματα», κεφάλαιο το οποίο αναπαράγει πίνακα της Ι. Τσαβαρή στην έκδοσή της του *Πουολόγου* (1987, σσ. 125-129).

Λεπτομερέστερα:

(α) Συντριπτικά μεγαλύτερο από τα τέσσερα μέρη της «Εισαγωγής» είναι το πρώτο («Α'. Η Χειρόγραφη Παράδοση»), του οποίου τα ζητήματα αποτελούν, απ' ό,τι φαίνεται, την κύρια μέριμνα του συγγρ. στο βιβλίο του (την αναγνωρίζει και ο ίδιος στην ανακεφαλαίωση της σ. 54): περιγραφή των πέντε σωζόμενων χειρόγραφων μαρτύρων (της περιόδου 1461-1625· αρχαιότερα είναι τα χφφ C, P), με αναφορά και σε ένα λανθάνον, σήμερα, έκτο χφ, της βιβλιοθήκης του Escorial, από το οποίο δεν έχει καταγραφεί βιβλιογραφικά παρά ο τίτλος: επικέντρωση στις σχέσεις των κειμένων των χφφ και εξήγηση της «στεμματικής» μεθόδου (σσ. 20-41), με καταρτισμό «στέμματος των κωδίκων» (σ. 42). Δεν υπάρχει λόγος να επεκταθούμε, εδώ, στο ακανθώδες πρόβλημα αν κάποια από τις δύο αντιπαρατιθέμενες μεθόδους είναι η μόνη ορθή ή, ακόμη, και στο ειδικότερο πρόβλημα ποια από αυτές (ή κάποια άλλη) θα ήταν ορθότερο να εφαρμοστεί στην περίπτωση του συγκεκριμένου έργου (συνήθως κάθε δημόδες έργο της εποχής απαιτεί ξεχωριστή πραγμάτευση, ανάλυση και ανίχνευση εκείνης της μεθόδου που θα αποδειχθεί χρησιμότερη για τον καταρτισμό του κειμένου μιας σημερινής κριτικής έκδοσης). Δεν υπάρχει λόγος να επεκταθούμε ούτε στη μεθοδική και αρκετά έμπειρη πραγμάτευση του «χωρισμού των χειρογράφων σε δύο οικογένειες» (σσ. 20-41, όπου, όμως, δεν βρίσκουμε ορθό να συνεξετάζονται σε ενιαίο κατάλογο τα «συνδεδετικά [ή «διαχωριστικά»] σφάλματα» και οι «ποικίλες [ή «συνδεδετικές ποικίλες»] γραφές» των χφφ (γενικά, ο συγγρ. έχει την τάση να εξαίρει σε πολλές περιπτώσεις, ακόμη και αμφίβολες, την αξία του χφ P, ως αντίβαρο της προτίμησης άλλων ερευνητών σε άλλα χφφ ή ομάδες τους, καταλήγοντας, πάντως, σ. 54, στο συμπέρασμα ότι το χφ P αφενός, και η ομάδα των χφφ ACLV αφετέρου αντιπροσωπεύουν δύο παραδόσεις «ισότιμες»).

Απλώς θα πρέπει να παρατηρηθεί: ότι είναι κρίμα που ο συγγρ. δεν είδε με αυτοψία παρά μόνον τον κώδικα P· ότι, στο πλαίσιο της διαφανόμενης, σε πολλά σημεία, προτίμησης του στην παράδοση ή σε γραφές του χφ P, δεν εξηγεί κάθε φορά, π.χ., το αν όλοι οι 34 στίχοι που παρέχονται μόνον από το χφ P (βλ. σ. 17) είναι «συμβατοί» με το κείμενο ή/και απαραίτητοι σ' αυτό, τη στιγμή που οι 19 στίχοι που παρέχονται μόνον από το χφ C (βλ. σ. 18) θεωρούνται εξ αρχής «νόθοι», κ.ο.κ.· ότι δεν αποδεικνύει πως αποτελούν σίγουρα «λάθη του αρχετύπου» (τον οποίο υποθέτει ο συγγρ.) οι 10 περιπτώσεις/γραφές που σημειώνει στη σ. 20 (μερικές, άλλωστε, αφορούν απλώς «άλλως γραφόμενα»), ούτε πως είναι

παντού χρειαζόμενες ή πειστικές οι σχετικές εικασίες προγενέστερων ερευνητών, τις οποίες δέχεται, ή οι εικασίες του ίδιου (π.χ. δεν βρίσκουμε λόγο για διόρθωση του ομαλού *αγριόφθαλμος* του στ. 18 σε *αγρυπνόφθαλμος*, του *εις επήκοον πάντων* του στ. 113, με τον συνηθισμένο σε β' ημιστ. αναπαιστικό τονισμό, σε *σ' επήκοον απάντων*, του *ως ωμόν και ως γναπτόν* του στ. 640 σε *εις ωμόν και εις γναπτόν*, του *τζιπάς* [= *τίπας*, δηλ. υμένες, μεμβράνες] του στ. 793 σε *τζάγγας* [= *τσάγγας*, δηλ. υποδήματα], του *ονειδίζεις* του στ. 838, με τον σποραδικά εμφανιζόμενο σε α' ημιστ. αναπαιστικό τονισμό, σε *ωνείδισας*, του ομαλού «άπαξ» *οξύποδε* [= *γοργοπόδαρε*] του στ. 942 στο δυσνόητο *ξυλόποδε*, του *και κοιμάσαι* [= *για να/ώστε να κοιμάσαι*] του στ. 949 σε *και ου κοιμάσαι*, ενώ, ειδικά για υποτιθέμενα «λάθη του αρχετύπου» (ή, καλύτερα, των υπαρχετύπων δύο κλάδων της παράδοσης), βλέπουμε σχεδόν ίση «αξία» ανάμεσα στα δύο αρχαιότερα χφφ (C και P) ή ανάμεσα στο δεύτερο και σε χφφ της ομάδας του πρώτου (π.χ. A), αφού το μεν χφ P υπερτερεί ως προς την ελαφρώς και μόνον παρεφθαρμένη γραφή που δίνει στον στ. 377 [*πτικήν αντί πηκτήν*], ενώ το χφ A υπερτερεί ως προς την απλώς παρατονισμένη γραφή που δίνει στον στ. 793 [*τζυπάς αντί τζίπας*]).

(β) Τα επιμέρους, πολύ μικρά κεφ. του δεύτερου μέρους της «Εισαγωγής» («Β'. Γραμματολογικά Προβλήματα») υιοθετούν, αντίθετα με το πρώτο μέρος της, μιαν ιδιαίτερα συνεπτυγμένη (και σε ορισμένα σημεία ανολοκλήρωτη) μορφή. Π.χ. στο κεφ 1 («Χρόνος και τόπος συγγραφής της *Διήγησης*») απλώς συνοφίζονται, χωρίς νέα συζήτηση, απόψεις της προηγούμενης έρευνας (με έμφαση στην ιστορικοπολιτική ερμηνεία του κειμένου από τους Ν. Νικολάου και Γ. Μπαλόγλου: Κωνσταντινούπολη, λίγο ύστερα από το 1364). Στο κεφ. 2 («Διογένης») συζητούνται οι αντίθετες απόψεις των Δ. Σοφιανού και Ν. Νικολάου – Γ. Μπαλόγλου για την αμφιλεγόμενη ακροστιχίδα των πρώτων 9 στίχων του «προλόγου»/«προοιμίου» του ποιήματος (είναι λάθος, σ. 44, ότι η ακροστιχίδα αυτή «διατηρείται ακέραια μόνο από τον κώδικα P», αφού και εκεί, στους στ. 1-10: ΠΑΟΓΕΝΟΥΣΘ δεν σχηματίζεται καμιά τέτοια ακροστιχίδα), χωρίς να διερευνάται (ούτε και με βάση το πολύτιμο *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* του E. Trapp κ.ά.) ποιος υποτιθέμενος Διογένης του τρίτου τετάρτου του 14ου αι. θα μπορούσε να είναι υποψήφιος ποιητής. Ανάλογα σύντομο και χωρίς καινούρια συμβολή στη σχετική συζήτηση είναι το κεφ. 3 («Παιδιόφραστος ή πεζόφραστος»), που θα έπρεπε να δίνει την αφορμή να ξανασυζητηθεί εκτενώς το ζήτημα του λογοτεχνικού είδους και των στόχων του έργου. Για το κεφ. 4 («Δομή της *Διήγησης*») έχει γίνει ήδη λόγος παραπάνω, ενώ η μικρή σημείωση 5 («Εικονογράφηση») θα περιμέναμε να συζητά αναλυτικά και την προέλευση και την καλλιτεχνική αξία των ποικίλων σχεδίων όσων χφφ του έργου είναι ιστορημένα (όπως έχει τώρα η μικρή αυτή σημείωση, απλώς ξυπνά το ενδιαφέρον για να διερευνηθεί αν πράγματι οι εικόνες του χφ C

«θυμίζουν τη Δυτική εραλδική αναπαράσταση των ζώων»).

(γ) Συνοπτική είναι και η πραγματέυση του μέρους «Γ. Οι Εκδόσεις». Πρώτον, με συζήτηση της εκδοτικής (και μεταφραστικής) προϊστορίας («1. Οι προηγούμενες εκδόσεις»: στη σ. 51 χρειάζεται να διορθωθεί η παραδρομή André Gidel αντί Charles-Antoine Gidel): στην πραγματικότητα, κυρίως δύο εκδόσεων, της Β. Τσιούνη και των Ν. Νικολάου – Γ. Μπαλόγλου: τονίζονται κυρίως οι ατέλειες της έκδ. Τσιούνη (παραναγνώσεις – οι ενδεικτικότερες καταγράφονται στις σσ. 51-53 σημ. 22 – και απουσία συγκεκριμένης εκδοτικής μεθόδου), μολονότι κρίνεται θετικά η συμβολή της στη γλωσσική εξέταση του κειμένου – πράγμα που δίνει στον συγγρ. δικαιολογία για την παράλειψη της αναμενόμενης δικής του ειδικής εξέτασης στον τομέα αυτό – και στην εξέτασή του από θεματική, δομική και ιστορική άποψη: η περιγραφή και η αποτίμηση της έκδ. Νικολάου – Μπαλόγλου περιορίζονται, γενικόλογα, σε υπερθετικούς αφορισμούς. Δεύτερον, με ανακεφαλαίωση της μεθόδου, των στόχων και των επιτευγμάτων της έκδ. του συγγρ. («2. Η παρούσα έκδοση»), όπου, με αφετηρία τη (μάλλον αμήχανη) στεμματική «διαπίστωση» ότι οι παραδόσεις των χφφ P – ACLV είναι ισότιμες, παραχωρούνται πολλά δικαιώματα στο αξίωμα της «σύμφυρσης» και στην αρχή της «επιλογής» (*selectio*), που ακολουθεί, μάλιστα, ποικιλία κριτηρίων. Το κείμενο (των χφφ) του έργου παρουσιάζεται (σ. 55) να μετατρέπεται/βελτιώνεται σε 31 σημεία, ήτοι με 11 διορθώσεις-εικασίες του συγγρ. και με την υιοθέτηση άλλων 20 διορθώσεων-εικασιών προηγούμενων εκδοτών (W. Wagner, Β. Τσιούνη, Ν. Νικολάου – Γ. Μπαλόγλου: η παραπομπή σε στ. 612 πρέπει να διορθωθεί σε 612a) ή ερευνητών (Σ. Ξανθουδίδη, Φ. Κουκουλέ, Ε. Κριαρά, Η. Eideneier, Τ. Καραναστάση): στην πραγματικότητα, λίγες είναι οι ιδιαίτερα έξυπνες/εύστοχες λύσεις (π.χ. στ. 138 δύο διορθώσεις, 663), περισσότερες είναι οι πιθανές/πειστικές (π.χ. στ. 18 *γαγκλαδο(υ)ραδάτος*, 50 – αλλά γιατί όχι *διόρθ.* σε *καθίσαντος*; –, 210, 279, 284, 410, 477, 509, 685, 686, 688, 972), ενώ άλλες αποτελούν απλώς προτάσεις διαφορετικής γραφής/ορθογράφησης (π.χ. στ. 186, 287, 672, 727, 862), ή, κάποτε, είναι αχρείαστες (π.χ. στ. 18 *αγρυπνόφθαλμος*, βλ. και παραπάνω, 44 – άλλωστε η πρόταση *μεγαλάπτης* δεν υιοθετείται τελικά στο κείμενο –, 460 – προτιμότερη θα ήταν ορθογράφηση ως *συμμύστας σου* –, 503, 583, 612a, 640, 793 – προτιμότερη θα ήταν *διόρθωση* σε *σίπας*, βλ. και παραπάνω, 933a). Φυσικά, θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε εδώ αρκετές παρατηρήσεις για την αναντιστοιχία προτάσεων και τελικής υιοθέτησής τους στο κείμενο (ακόμη κι αν περιοριστεί κανείς μόνο στον «πρόλογο»/«προοίμιο» π.χ., δεν καταλαμβάνει αν στον στ. 8 ο συγγρ. προκρίνει τη «διόρθωσή του» *υπερθαρρούντες*, όπως σημειώνεται στο κριτικό υπόμνημα, ή το *υπερθαρρούσιν* που αφήνει στο κείμενο), ή και βελτιώσεις στο κείμενο της έκδοσης και στη στίξη της (ακόμη κι αν περιοριστεί κανείς μόνο στον «πρόλο-

γο»/«προοίμιο» π.χ., θα μπορούσε να γράψει στους στ. 3 κ.ε.: *ευγνωσίαν, γέγραπται τοιαύτα, νοήσαι*): δεν είναι αυτός ο στόχος της βιβλιοκρισίας μας, που δεν έχει τη δυνατότητα να επεκταθεί περισσότερο.

(δ) Το μέρος «Δ'. Περίληψη της Διήγησης» θα μπορούσε να καταστρώνει τη θεματική δομή του κειμένου και τα «επεισόδια» της αφήγησης κάπως πιο ανάγλυφα ή διαφορετικά, και πάντως με απαιτούμενες διευκρινίσεις. Π.χ. η ίδια η διακύμανση της ορολογίας διαχωρισμού των ζώνων-dramatis personarum στο κείμενο ή/και στην περίληψη και στο «Γλωσσάριο» (καθαρά / εύχρηστα – αιμόβορα, -οβόρα / βδελυκτά: «φυτοφάγα» / «χορτοφάγα» / «ήμερα» / «χρήσιμα» – «σαρκοβόρα», «σαρκοφάγα» / «αηδιστικά», «αποκρουστικά» κτλ., αλλά και μικρά – μεγάλα) επιτρέπει και διαφορετικές τομές (και περισσότερες από μία γνωστικές ή μεταφορικές κτλ. ερμηνείες): πολυσύνθετη και όχι πάντοτε υποταγμένη στις παραπάνω διχοτομίες είναι και η κατασκευή των επιμέρους «αντιλόγων» ή «συγκρούσεων» μέσα στο κείμενο (π.χ. δεν αντιπαρατάσσονται πάντα, λεκτικά, ένα φυτοφάγο με ένα σαρκοφάγο ή παμφάγο ζώο, ούτε πάντα ένα ζώο μικρό με ένα μεγάλο, αλλά, σποραδικά, αντιπαρατάσσονται και μεταξύ τους φυτοφάγα με φυτοφάγα, σαρκοφάγα με σαρκοφάγα, μικρά με μικρά και μεγάλα με μεγάλα: αμφίσημη τοποθέτηση/ένταξη δείχνουν και άλλα ζώα, π.χ. ο χοίρος και ο αγριόχοιρος: σύμφωνα με την περίληψη, ανάλογα πράγματα συμβαίνουν και στις σωματικές αντιπαρατάξεις του τέλους της θεματικής δομής, όπου ο σκύλος, π.χ., ενώ είναι ενταγμένος στην ομάδα των σαρκοφάγων, στ. 1058-1060, εμφανίζεται παραδόξως να παίζει και ρόλο ηγέτη των φυτοφάγων, στ. κ.ο.κ.: φυσικά, εδώ ο συγγρ. δεν πρόσεξε πως, ενώ στην ίδια του την έκδοση (σ. 203) ορθά υποθέτει/διαπιστώνει χάσμα ανάμεσα στους στ. 1060, 1060a (όχι, βέβαια, με βάση μόνο τον συγκεκριμένο λόγο που εκτίθεται στο «υπόμνημα» της σ. 202) – άρα το ζώο που μιλά δεν είναι απαραίτητα ο σκύλος –, στην αντικριστή δική του μετάφραση, σ. 202, το χάσμα «γεφυρώνεται» με αυθαίρετη ζεύξη ημιτελών στίχων). Σίγουρα μας χρειάζεται ένα καλύτερο σχήμα περίληψης, που να αναδεικνύει την περίτεχνη κατασκευή του ποιήματος και να επιτρέπει ένα διαφορετικό και συνεκτικότερο πλέγμα ερμηνειών.

(4) Πριν από την έκδοση του κειμένου (με την αντικριστή έμμετρη νεοελληνική απόδοσή του) προτάσσεται «*Conspectus siglorum*» (σ. 65), από τον οποίο, όμως, λείπουν το σύμβολο S (άφαντο, σήμερα, χφ του Escorial) και οι αναλύσεις όσων ονομάτων εκδοτών και μελετητών περιλαμβάνονται στο κριτικό υπόμνημα της έκδοσης.

Για τη μεταφραστική απόδοση σημειώσαμε ήδη τις αντιρρήσεις μας: όσο θεμιτή και ευπρόσδεκτη κι αν είναι κάθε προσπάθεια μίμησης του έμμετρου λόγου κειμένων του παρελθόντος, τόσο δύσκολη ή και αδύνατη είναι η πιστή απόδοση του νοήματος, όταν χρειάζεται ταυτόχρονα να τηρηθεί πιστά και η στιχουργία του πρωτοτύπου: εδώ και σήμερα, ο

ελεύθερος στίχος θα αποτελούσε την πιο πρόσφορη λύση (τα παραδείγματα αστοχίας ή μεγάλων ελευθεριών της συγκεκριμένης απόδοσης, που θα μπορούσαμε να φέρουμε, δεν είναι λίγα).

Περισσότερες είναι οι ενστάσεις μας για την ορθογραφική/τονική μορφή την οποία επέλεξε ο συγγρ. να δώσει στο ίδιο το κείμενο αυτού του δημώδους ποιήματος του β' μισού του 14ου αι. Πέρα από την εμμονή σε κριτικό υπόμνημα συνταγμένο στα λατινικά (μη απαραίτητο πια σήμερα σε εκδόσεις έργων της δημώδους υστερομεσαιωνικής και της νεοελληνικής γραμματείας), θα παρατηρούσαμε ότι η σχεδόν «βιαστική» υιοθέτηση γραφών που ισοπεδώνουν τους αναπαιστικούς τονισμούς στα ημιστίχια (π.χ. στ. 14 β' ημιστ.: *τα τετραπόδα ζώα αντί τα τετράποδα ζώα*, κ.ο.κ., ενώ πρβ. ήδη από τους στ. 10 και 10α β' ημιστ.: *ως κριτής των απάντων / την διήγησιν ταύτην*, κ.ά πολλά: το κείμενο υποδεικνύει από μόνο του τη μετρική του ευρύτητα) και η επιλογή άκαμπτης «ιστορικής» ορθογραφίας δεν βοηθούν συχνά τον αναγνώστη (π.χ. η χρήση της βαρείας δεν του επιτρέπει πουθενά να διακρίνει το άρθρο από την αναφορική/δεικτική αντωνυμία *ός, ή, τό*, ήδη από τον στ. 6 κ.ε.: γρ. *ἔννοιαν τὴν ἔχουν και ὄχι ἔννοιαν τὴν ἔχουν*). Η υπερσυντηρητική εκδοχή της ορθογραφίας αυτής (διατήρηση της υπογεγραμμένης και σε ρηματικές καταλήξεις, ακόμη και στο θέμα ονομάτων και ρημάτων, π.χ. *σῶζει, ζῶα,-ον, χρῆζετε κ.ά.*: γενικευτική εφαρμογή λόγιας και όχι δημώδους γραμματικής/ορθογραφίας, τονισμού και χωρισμού των λέξεων στις ονοματικές και ρηματικές καταλήξεις, μα και αλλού: *γαγκλαδουδαράτος, μεγακομουστακάτον,-ε, τᾶλλα, πολυρράβδης, φιδορροῦφος, γερομουστακάτος, καθῶς φησιν, μεγαλορχιδᾶτον, κυμπόρραχην, κλητ. τζυκαλογλεῖφε, τυροφᾶ, σῦκα, ρογίν, ἔρρουκάνισα, ἄγριόν εἶμι, ραβδιές, καρυδάτα, ρίψουν, γοῦναν, πλεῖόν τε κ.ά. πάμπολλα: βλ. και τη γραφή εἶν στον στ. 117: *εἶς πρὸς εἶν*, αντί, βέβαια, *εἶς πρὸς εἶς*), καθώς και η επιμονή να διατηρούνται γραφ(ημα)τικά γνωρίσματα των χφφ της εποχής, τα οποία μπορούν να παρασύρουν φωνητικά/ηχητικά (π.χ. των τζ-, -τζ- ακόμη και όταν έχουν ηχητική αξία τσ-, -τσ-: *τζυκαλογλεῖφε, πηδηματίτζιν, ἄτζαλα, ματζουκιές, τζιλᾶς, τζαμπουνίζεις*, κ.ά. πολλών) αποτελούν αχρείαστες αγκυλώσεις που θα ευχόμασταν να έλειπαν πια από σύγχρονές μας εκδόσεις τέτοιων κειμένων.*

(5) Αντίθετα, το αναλυτικό «Γλωσσάριο» (με σημείωση των λέξεων/τύπων «άπαξ») είναι ιδιαίτερα χρήσιμο, αν και είναι καθαρά ερμηνευτικό και δεν περιλαμβάνει ετυμολογήσεις ή παράλληλα (κάτι που θα ήταν πολύ ωφέλιμο, κυρίως για τις λέξεις από πνιγάρης, σ. 220, κ.ε.).

Συμπερασματικά: Παρά τις παραλείψεις και τις επιμέρους αδυναμίες του, αποτέλεσμα ίσως και κάποιας γεροντικής κάμψης, το τελευταίο βιβλίο του αείμνηστου ομότιμου καθηγητή Μανόλη Παπαθωμόπουλου αποτελεί ένα ενδιαφέρον εγχείρημα στον χώρο της εκδοτικής των

δημωδών κειμένων της υστερομεσαιωνικής περιόδου· ειδικότερα, συνιστά συμβολή στη βιβλιογραφία που αφορά ένα τόσο εύχυμο και πετυχημένο σατιρικό-διδασκτικό αφηγηματικό ποίημα όπως είναι η *Διήγησις παιδιόφραστος* (ή *παιδειόφραστος/πεζόφραστος*) των ζών των τετραπόδων. Μακάρι κάποιος άλλος ερευνητής να μας δώσει σύντομα και μια χρηστική (μα ρυθμισμένη ορθογραφικά, και σχολιασμένη) έκδοση, προορισμένη για το ευρύτερο κοινό (συμπεριλαμβανομένων και των παιδιών/εφήβων που, ίσως, αποτελούσαν τμήμα του αρχικού ή προσδοκώμενου κοινού της εποχής του έργου).

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ

Ιωάννα Κράλλη (επιμ.), *Θέατρο και κοινωνία στη διαδρομή της ελληνικής ιστορίας. Μελέτες από μια ημερίδα προς τιμήν της Άννας Ραμού-Χαφιιάδη* [Ιστορήματα 1: Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών]. Αθήνα, Ινστιτούτο του βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, 2009, σελ. 226.

Το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών τίμησε την εκλεκτή συνάδελφο, ομότιμη καθηγήτρια της Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας, Άννα Ραμού-Χαφιιάδη με τη συγκεκριμένη ημερίδα και εγκαινίασε τη σειρά δημοσιεύσεων του Τμήματος με αυτόν τον τιμητικό τόμο.

Το νοηματικό νήμα, το οποίο συνέχει τις επιμέρους μελέτες, είναι η ιστορική διαδρομή ως δημόσιου θεσμού του θεάτρου, αλλά και άλλων ειδών δημόσιων θεαμάτων, από την αρχαιότητα έως τη σύγχρονη εποχή, καθώς και αντιστοιχία προς τις εκάστοτε ισχύουσες ιστορικές συνθήκες. Ως εκ της ειδικότητας της τιμωμένης το ήμισυ των μελετών αφορά την Αρχαιότητα.

«Κωμωδία και πολιτική προπαγάνδα: η περίπτωση της Σπάρτης» (Ν. Μπιργάλιας, σσ. 21-32): Ερμηνεύονται οι αναφορές στην Σπάρτη οι οποίες περιέχονται σε κωμωδίες του Αριστοφάνη χρονολογούμενες στο χρονικό διάστημα 425-392· πρόκειται για το μεγαλύτερο μέρος του Πελοποννησιακού πολέμου και τα πρώτα χρόνια της ηγεμονίας της Σπάρτης. Οι αναφορές παρατίθενται υπαγόμενες σε δύο κατηγορίες, πρώτον ως προς τα εξωτερικά χαρακτηριστικά και τις συνήθειες των Σπαρτιατών και δεύτερον ως προς τους κοινούς αγώνες και τα κοινά ήθη Αθηναίων και Σπαρτιατών. Όλες οι αναφορές είναι θετικές προβολές της εικόνας των Σπαρτιατών. Από την ερμηνεία αυτών των αναφορών συνάγεται η πρόθεση του Αριστοφάνη να συμβάλει, διά της εξοικείωσης των Σπαρτιατών, στη σύγκλιση Αθήνας και Σπάρτης και η υποκείμενη πολιτική θέση του υπέρ των καλών σχέσεων των δύο πόλεων· αμφότερα

επιβεβαιώνουν ότι ο Αριστοφάνης συμμεριζόταν τις απόψεις των συγχρόνων του ολιγαρχικών Αθηναίων περί των παλαιών μικτών πολιτευμάτων των δύο πόλεων. Η Σπάρτη είχε μικτό πολίτευμα, αλλά δεν διευκρινίζεται ποιο εννοείται ως παλαιό μικτό πολίτευμα της Αθήνας.

«Δύσκολοι άνθρωποι και δύσκολοι καιροί. Μενάνδρεια κωμωδία και πρώιμη ελληνιστική εποχή» (Κ. Μπουραζέλης, σσ. 33-49): Προσδιορίζεται με τεκμηριωμένο και μεθοδικό τρόπο το είδος της αντιστοιχίας των κωμωδιών του Μενάνδρου προς την εσωτερική κατάσταση στην Αθήνα και γενικότερα προς τις συνθήκες της πρώιμης Ελληνιστικής εποχής. Η ζωή και το έργο του Μενάνδρου βαίνουν παράλληλα προς τις συχνές μεταβολές της εσωτερικής κατάστασης στην Αθήνα κατά τους χρόνους των Διαδόχων. Εν τούτοις δεν υπάρχουν στις κωμωδίες του Μενάνδρου εκπεφρασμένες αναφορές στον ταραχώδη δημόσιο βίο της Αθήνας ή στις γενικές πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες της πρώιμης Ελληνιστικής εποχής· η προσοχή του ποιητή στρέφεται στη «χαμηλή» καθημερινότητα. Αυτή η διαπίστωση εξηγεί ως ένα σημείο την κυμαινόμενη αξιολόγηση του έργου του Μενάνδρου στην ιστορία της έρευνας: ιστορική άρνηση ή κατάφαση. Ο συγγραφέας επανεξετάζει την ιστορικότητα του έργου του Μενάνδρου συνδέοντας οργανικά τον ποιητή με το όλο πλαίσιο της εποχής του. Στην κωμωδία *Δύσκολος* τόσο ο μύθος όσο και ορισμένες ρήσεις του κυρίου προσώπου δηλώνουν ότι δύσκολες πολιτικές και κοινωνικές καταστάσεις ήταν δυνατόν να οδηγήσουν τους ανθρώπους στην απογοήτευση και στη φυγή από την πραγματικότητα. Σαφέστερα δεδομένα της σύνδεσης του έργου με την εποχή του ποιητή αντλούνται από άλλες κωμωδίες. Η φτώχεια, η ανασφάλεια της ζωής εξαιτίας πολέμων, η συμπαθητική παρουσίαση υποδεέστερων κατηγοριών ανθρώπων, η αναγωγή του ήθους ως του ουσιαστικού κριτηρίου διαχωρισμού των ανθρώπων, η εναπόθεση της ευτυχίας όχι στην Τύχη αλλά στην ποιότητα του ανθρώπου, αντιστοιχούν ευθέως ή αντιστρόφως στις συνθήκες της εποχής και υποβοηθούν τους ανθρώπους σε εκείνες τις δύσκολες συνθήκες. Επομένως οι κωμωδίες του Μενάνδρου απεικονίζουν βασικές δομές της ζωής της εποχής.

«Ταξιθεύοντας στην οικουμένη – Δημιουργώντας την οικουμένη: τα ελληνικά θεάματα, οι αγώνες και οι επαγγελματίες τους κατά την αυτοκρατορική εποχή» (Σ. Ανεζίρη, σσ. 51-70): Ένας καλός γνώστης των ενώσεων των τεχνιτών του Διονύσου κατά την Ελληνιστική εποχή αξιολογεί ιστορικά τη δραστηριότητα των καλλιτεχνών και των αθλητών των ελληνικών θεαμάτων εντός των ευρέων ορίων της νέας οικουμένης της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Δευτερογενής επίδραση της νέας εποχής είναι ο προσδιορισμός μουσικών και γυμνικών αγώνων ως οικουμενικών, συνενώσεων νικητών, καλλιτεχνών και αθλητών, ως «οι από της οικουμένης» και των κεντρικών συνόδων τους ως οικουμενικών (σε σχέση με την αμφισβητούμενη ερμηνεία της φράσης «οι από της οικουμένης», σ. 57, η

προτεινόμενη λύση δεν είναι τελική). Ευλόγως, κατ' αυτήν την έννοια της οικουμενικότητας, τα ελληνικά θεάματα και εξυπνέτησαν την ρωμαϊκή τάξη πραγμάτων και συνέβαλαν στη διάδοση της ελληνικής γλώσσας και των ελληνικών τρόπων. Διατυπώνεται η άποψη ότι με την αναγνώριση προνομίων στα μέλη των συνόδων των καλλιτεχνών και των αθλητών από τους αυτοκράτορες, δινόταν στην ιδιότητα του μέλους ο χαρακτήρας μιας ταυτότητας εναλλακτικής προς την ιδιότητα του πολίτη και ότι οι τεχνίτες και οι αθλητές θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως μια θεσμοθετημένη μορφή κοσμοπολίτη (σ. 61· όμως καμία ιδιότητα δεν ήταν εναλλακτική προς αυτήν του πολίτη, ούτε υπήρξαν θεσμοθετημένοι κοσμοπολίτες). Εν τέλει η εντός της συνάφειας της ρωμαϊκής οικουμένης νοούμενη οικουμενικότητα των ελληνικών θεαμάτων ήταν η συνέχεια μιας μακρόχρονης ελληνικής παράδοσης σε άλλη ιστορική κλίμακα.

«Από το θέατρο στο αμφιθέατρο: χρήση και κατάχρηση του μύθου από έναν πολιτισμό της βίας» (Π. Αθανασιάδη, σσ. 71-81): Αναδεικνύεται, κατ' αντιδιαστολή προς το θέατρο της κλασικής εποχής και απολύτως η επικράτηση της ορατής αγριότητας και της βίας σε ορισμένα θεάματα, όπως μίμος και το θέαμα του αμφιθεάτρου καθ' όλη τη διάρκεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και σε όλο το εύρος της. Η σχεδόν ολική παραμόρφωση των μύθων, έτσι ώστε η αναπαριστώμενη δράση να παράγει ζώσα βαρβαρότητα, συνιστά ρήξη με τη μυθολογία και αρνητικό παράδειγμα δημοσίου θεάματος, με επακόλουθο μιας αντίστοιχης νοοτροπίας αποδοχής αυτών των θεαμάτων.

«Σύντομο περίγραμμα της έρευνας για το Διονυσιακό θέατρο» (Π. Βαλαβάνης, σσ. 83-109): Παρουσιάζεται εντός του πλαισίου της σχετικής έρευνας με πρόδηλη την προσωπική πρωτοβουλία του συγγρ. η αρχιτεκτονική εξέλιξη του θεάτρου του Διονύσου από τις απαρχές (ύστερη αρχαϊκή/πρώιμη κλασική εποχή) έως τους αυτοκρατορικούς χρόνους, με βασικό κριτήριο την αλληλένδετη με την ιστορία των Αθηνών ιστορία του θεάτρου. Οι εσωτερικές θεματικές ενότητες οδηγούν από τον χώρο των πρώτων θεατρικών παραστάσεων στην Αγορά και το πρώτο θεατρικό οικοδόμημα στην νότια κλιτύ της Ακρόπολης διαμέσου του θεάτρου του Περικλή και του θεάτρου του Λυκούργου ως το θέατρο της ελληνιστικής και κατόπιν της ρωμαϊκής περιόδου. Είναι σαφώς ορθή η κρίση του συγγρ. ότι δεν είναι δυνατόν να τεκμηριωθεί η υπόθεση ότι η σκηνή του πρώτου θεατρικού οικοδομήματος ήταν η σκηνή του Ξέρξη (σ. 89). Δεν είναι σαφές ποιοι εννοούνται ως οι «10 άρχοντες της αθηναϊκής πολιτείας» (σ. 101).

«Αίας ο Τελαμώνιος στην τραγωδία του Σοφοκλή και στην εικονογραφία της κλασικής αρχαιότητας» (Άννα Α. Λαιμού, σσ. 111-132): Πρόκειται για μια διαυγή παρουσίαση, υπό σαφείς μεθοδολογικές προϋποθέσεις, της φυσιογνωμίας του Αίαντα στην εικονογραφία, τα αγγεία και τη μικροτεχνία, με συνεξέταση της αρχαίας γραμματείας, ως προς τα

τρία πιο χαρακτηριστικά μυθολογικά-επικά επεισόδια, δηλαδή την κρίση για τα όπλα, την τρέλα του Αίαντα και τη σφαγή των κοπαδιών, και την αυτοκτονία. Είναι ενδιαφέρουσες ορισμένες διαφοροποιήσεις ως προς την απεικόνιση αυτών των επεισοδίων. Η όπλων κρίσις εκπροσωπείται πολύ περιορισμένα. Η τρέλα του Αίαντα και η σφαγή των κοπαδιών μαρτυρείται κυρίως στην Ιταλία από τον 3ο αι. π.Χ. ως τον 1ο αι. μ.Χ. Η εικονογραφία της αυτοκτονίας είναι η συχνότερη και η πλουσιότερη όλων· πλην της ελληνικής τέχνης της αρχαϊκής και κλασικής εποχής υπάρχει και στην ετρουσκική τέχνη του 5ου και 4ου αι. π.Χ. Μάλιστα στην ετρουσκική αγγειογραφία των αρχών του 4ου αι. π.Χ. απεικονίζεται για πρώτη φορά η προφανώς προφορική παράδοση σύμφωνα με την οποία από το αίμα του Αίαντα φύτρωσε ένα λουλούδι με το όνομά του.

«Το θεατρικό στοιχείο στη ζωή του βυζαντινού στρατού» (Κ. Καραπλή, σσ. 133-142): Περιγράφονται τα ενταγμένα επισήμως στην ιδεολογία του βυζαντινού στρατού στοιχεία του θεάτρου, ως εξυπηρετούντα το φρόνημα και την αποτελεσματικότητα, κατά τα εξής τρία είδη: λόγος (π.χ. ρητορική ικανότητα των στρατηγών, εκφώνηση της δημηγορίας από τον στρατηγό ή τον αυτοκράτορα), θέαμα (π.χ. τα όπλα, η διάταξη και η κίνηση των μονάδων) και μουσική (π.χ. εμβατήρια, τύμπανα, σαλπικτές). Ωστόσο δεν αιτιολογείται η σχέση αυτών των «στοιχείων» με το θέατρο· θεωρείται αυτονόητη.

«Νέες τάσεις στην πολιτιστική ζωή του Μεσαίωνα: το θέατρο. Το μεσαιωνικό δράμα του Αγίου Νικολάου: από τον [εκκλησιαστικό] μύθο στην [αστική] πραγματικότητα» (Ν. Γιαντσή, σσ. 143-166): Ερμηνευτική πραγμάτευση από φιλολογική και ιστορική άποψη του αναφερόμενου στη θαυματοποιό δράση του αγίου Νικολάου, θεατρικού έργου του σημαντικού συγγραφέα του Μεσαίωνα Jean Bodel, το οποίο παρουσιάστηκε για πρώτη φορά την 5η Δεκεμβρίου 1200. Τα ποικίλα και πολύπλοκα ερμηνευτικά ζητήματα οδηγούν σε μια σύνθετη επιχειρηματολογία, με την οποία υποστηρίζεται ότι ο συγγραφέας του θεατρικού έργου, ευρισκόμενος μεταξύ της εκφραζόμενης από την Εκκλησία παράδοσης και της αστικής πραγματικότητας, παρακολουθεί τις συντελούμενες πολιτικές διεργασίες και τις κοινωνικές αλλαγές με κριτική στάση απέναντι στην εξουσία του πλούτου.

«Χώρος, χρόνος και ιστορικότητα στα έργα του Κρητικού Θεάτρου» (Α. Παπαδία-Λάλα, σσ. 167-183): Με ευσύνοπτο περιεκτικό τρόπο και με καθαρή πειθαρχημένη γραφή αναδεικνύονται ορισμένες ιστορικές προϋποθέσεις εμφάνισης του Κρητικού Θεάτρου, αλλά κυρίως η ιστορική υπόσταση των θεατρικών έργων, η οποία περιλαμβάνει τόσο τον ιστορικό χώρο και χρόνο εντός των οποίων διαδραματίζονται τα γεγονότα όσο και τις περιεχόμενες στα θεατρικά έργα ιστορικές αναφορές. Στην αναλυτική παρουσίαση κυρίως των σωζόμενων κωμωδιών και τραγωδιών, αλλά και άλλων θεατρικών ειδών, διαπιστώνονται διαφορές ανάλογα με το είδος

των έργων όσον αφορά τα ιστορικά συστατικά τους. Η ενότητα του φαινομένου αποκαθίσταται στα συμπεράσματα με τις κοινές, τέμνουσες όλα τα έργα του Κρητικού Θεάτρου ιστορικές γραμμές.

«Το θέατρο στην περίοδο της Τουρκοκρατίας» (Μ. Ευθυμίου, σσ. 185-190): Σε αυτό το κείμενο, το οποίο διατήρησε τον αυθορμητισμό της προφορικής ανακοίνωσης, παρουσιάζονται συνοπτικά πτυχές του θεάματος κατά το χρονικό αυτό διάστημα, όπως θεάματα σχετιζόμενα εμμέσως με τη μουσουλμανική θρησκεία ή αμέσως με σημαντικά γεγονότα της επίσημης πολιτικής, ετήσιες εορτές των συντεχνιών των πόλεων, «εκτελέσεις» λαϊκών ποιητών και αφηγητών, λαϊκά θεάματα όπως ο Καραγκιόζης.

«Το αρχαίο δράμα και το θέατρο του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού» (Δ. Ν. Παντελοδήμος, σσ. 191-200): Η ουσία της μελέτης είναι η διερεύνηση του χαρακτήρα και του σημαντικού ρόλου του θεάτρου στη Γαλλία κατά τον 18ο αι., με αναφορές κατά περίπτωση στον λοιπό ευρωπαϊκό χώρο, και με μια καταληκτική αναφορά στον ευρύτερο ελληνικό χώρο. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της παρουσίασης του θέματος είναι μία ιστορική εξηγητική της διαμόρφωσης και της χρησιμότητας του θεάτρου ως δημόσιου θεσμού, αναφερόμενου στη σύγχρονή του πραγματικότητα. Ως εκ τούτου συμπεραίνεται ότι η θεατρική δημιουργία επικαλέσθηκε μεν τα κλασικά πρότυπα, αλλά μόνον κατά τη μορφή. Το περιεχόμενο των αρχαίων ελληνικών μύθων προσαρμόσθηκε στην πραγματικότητα με ζωτικό στόχο τη διάδοση των νέων ιδεών και τη διαμόρφωση των πολιτών αναλόγως. Κατά ευθεία αναλογία διαμορφώθηκε το θέατρο στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, ως υπηρετούν διδακτικούς και εθνικούς στόχους.

«Κυπριακός αγώνας, θέατρο και διασπορά: οι περιπτώσεις του Δώρου Άλαστου και του Αλέξη Πάρνη, 1956-1960» (Β. Καραγιάννη – Ευ. Χατζηβασιλείου, σσ. 201-217): Ερμηνεύονται αναλυτικά δύο θεατρικά έργα σύγχρονα με τον κυπριακό αγώνα του 1955-1959, οποίος αποτελεί το θέμα τους: *Άστραψε φως* του Δώρου Άλαστου (Εύδωρου Ιωαννίδη) και *Το νησί της Αφροδίτης* του Αλέξη Πάρνη. Ο συγγραφέας του πρώτου ήταν Κύπριος που ζούσε στο Λονδίνο, ο συγγραφέας του δεύτερου κατοικούσε στη Σοβιετική Ένωση μετά το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου. Η αναλυτική ερμηνεία των δύο θεατρικών έργων γίνεται υπό τη σαφή προϋπόθεση των πολιτικών πεποιθήσεων και της πολιτικής δράσης των συγγραφέων τους, προϋπόθεση η οποία επίσης προσδιόρισε σαφώς και τον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο ο καθένας παρουσίασε το ίδιο θέμα. Αυτό προσλαμβάνει ο αναγνώστης τόσο από την προτασόμενη αναφορά στις πολιτικές πεποιθήσεις και στην πολιτική δράση των συγγραφέων όσο και από την ακολουθούσα αναλυτική ερμηνεία των έργων τους. Εν τούτοις μόλις στα συμπεράσματα εμφανίζεται η εξής αποσαφήνιση της θέσης των συγγραφέων αυτής της εργασίας (σ. 215): «Από την άλλη πλευρά, δεν υποστηρίζουμε ότι οι δύο συγγραφείς προσδιορίζονται απόλυτα από

την ιδεολογία ή το πολιτισμικό και κοινωνικό τους υπόβαθρο. Μία τέτοια μηχανιστική ερμηνεία είναι μάλλον απλοϊκή. Πιστεύουμε, όμως, πως ως γνώστες της ιστορίας και ως μέλη μιας κοινότητας, με τα αφηγήματά τους διαμορφώνουν και συγχρόνως διαμορφώνονται σε διαφορετικό βαθμό τόσο από την ιστορία εκείνη όσο και από την κοινότητα». Αλλά αυτή η αποσαφήνιση ως μεθοδολογική προϋπόθεση δεν υπεισήλθε στην αναλυτική ερμηνεία των δύο θεατρικών έργων.

Εν συνόλω αυτός ο αξιοπρόσεκτος τιμητικός τόμος εκπλήρωσε την αποστολή του. Ως σύμμικτο και πολυσυλλεκτικό έργο, βέβαια, φέρει εγγενώς το πλεονέκτημα της ευπρόσδεκτης ποικιλίας αλλά και το μειονέκτημα των εν μέρει άνισων συμβολών.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΒΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΤΕΡΖΗ

Διονυσία Γιαλαμά, *Ελληνίδες μάγισσες στη Βενετία, 16ος-18ος αιώνας*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2009, σελ. 519.

Πρόκειται για τη διδακτορική διατριβή της Δ. Γιαλαμά, που υποβλήθηκε το 2003 στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου των Ιωαννίνων. Η συγγρ., ύστερα από έρευνες στα δικαστικά αρχεία της Βενετίας, κυρίως υπό την καθοδήγηση του μακαρίτη καθηγητή Ν. Μ. Παναγιωτάκη, και ύστερα από μελέτη του υλικού στην Ελλάδα, υπό την επίβλεψη του καθηγητή Γ. Μαυρομάτη, παρουσιάζει την όλη προβληματική γύρω από την εικόνα της ελληνίδας μάγισσας στη Βενετία από τον 16ο ως τον 18ο αι. Η εικόνα αυτή αφορά μεμονωμένα πρόσωπα (κυρίως γυναίκες, αλλά και ορισμένους άνδρες) που παρουσίαζαν ιδιαιτερότητες και δεν συμμετείχαν στα κοινά, βρισκόνταν έξω από τις κοινωνικές νόρμες της εποχής και του χώρου τους, θεωρούνταν διαφορετικά, περιθωριακά, ξένα ή παράξενα, ήταν όμως εντυπωσιακά ευδιάκριτα, αν και η βενετική κοινωνία ήταν γενικά ανοιχτή και δεκτική και δεν χαρακτηριζόταν από ακραίες διωκτικές τάσεις. Η συγγρ. δίνει σχετικά παραδείγματα 56 γυναικών και 7 ανδρών, που ανήκαν στον ελληνισμό της Διασποράς, συγκεκριμένα στην ελληνορθόδοξη κοινότητα της Βενετίας.

Μετά από τον Πίνακα Περιεχομένων (σσ. 7-8), τον σύντομο Πρόλογο (σ. 9-10· οριοθετείται τοπικά και χρονικά η μελέτη και εκφράζονται οι οφειλόμενες ευχαριστίες) και τον Πίνακα βραχυγραφιών (σ. 11), ακολουθεί η Εισαγωγή (σσ. 13-63), στην οποία η συγγρ. παρουσιάζει καταρχήν και αναλύει τις υπάρχουσες πηγές (Κρατικό Αρχείο, δικογραφίες Ιεράς Εξέτασης, Αρχείο του Πατριαρχείου Βενετίας) για το θέμα της και προχωρεί σε μια αξιολόγησή τους. Μεγάλο μέρος της εισαγωγής αφιε-

ρώνεται στον προσδιορισμό της μαγείας μέσα στο κοινωνικό, πολιτικό και θρησκευτικό περιβάλλον της Ευρώπης, δίνοντας έμφαση στην πολυπλοκότητα του ζητήματος. Όπως είναι αναμενόμενο, τίγονται και άλλα θέματα, π.χ. η σχέση της μάγισσας με τον διάβολο, η συνέχεια των λαϊκών πεποιθήσεων σχετικά με τις δυνάμεις του κακού, οι οποίες υπήρχαν πριν και μετά από την περίοδο των διώξεων. Ο διάβολος παίζει σημαντικό ρόλο στην ιστορία των δύο Μεταρρυθμίσεων και, κατ' επέκταση, στην ιστορία των γυναικών. Η υποτιθέμενη επιρροή του είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία πολλών μορφών, ανάμεσά τους της δαιμονισμένης, της αιρετικής και της μάγισσας. Η συγγρ. επικεντρώνεται στην ασυνέχεια των συμπεριφορών του θρησκευτικού και πολιτικού κατεστημένου της εποχής απέναντι στην αναγνώριση των ισχυρών παγανιστικών απόκρυφων δυνάμεων, και με τον τρόπο αυτό στρέφει την προσοχή από τις μάγισσες στους διώκτες τους. Επίσης, διερευνά τις διαφορετικές προσεγγίσεις που, ενδεχομένως, είχαν υιοθετήσει οι καθολικές ή οι προτεστάντικες κοσμικές και θρησκευτικές αρχές, τους λόγους για τους οποίους σε ορισμένες περιοχές υπήρχε περισσότερο έκδηλος ο φόβος των μαγισσών και γίνονταν περισσότερες δίκες, καθώς και το τι μπορεί να πυροδοτούσε τα γεγονότα αυτά. Στο τελευταίο κεφάλαιο της εισαγωγής η συγγρ. εξετάζει όλες τις απόψεις γύρω από το φαινόμενο της μαγείας μέσα από την πλούσια νεότερη βιβλιογραφία, στην οποία συζητούνται η έννοια της μαγείας και το περιεχόμενο που έλαβε στην Ευρώπη από την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα και εξής. Βέβαια, η δίκαιη προσέγγιση όλων των σημαντικών έργων διακεκριμένων ιστορικών, ανθρωπολόγων, κοινωνιολόγων, λαογράφων, ψυχολόγων, που πραγματεύονται αυτό το θέμα, υπερβαίνει τους στόχους του συγκεκριμένου κεφαλαίου και οποιαδήποτε απόπειρα σύνθεσης κινδυνεύει με υπεραπλούστευση. Στην πραγματικότητα, κανείς δεν μπορεί να δώσει μια συνολική εξήγηση σε φαινόμενα που εντάσσονται στη σφαίρα της μικροιστορίας, και ερωτήματα, όπως αυτό με το οποίο κυρίως έρχεται αντιμετώπιση η συγγρ., γιατί άνθρωποι μορφωμένοι και εκπαιδευμένοι με βάση τα δόγματα της Εκκλησίας, λόγιοι, θεολόγοι και νομικοί, είχαν επιδοθεί στο κυνήγι των μαγισσών, είναι δύσκολο να απαντηθούν. Όπως υπογραμμίζει η Olwen Hufton,¹ την άποψη της οποίας φαίνεται να συμμερίζεται εδώ η συγγρ., το πνευματικό περιβάλλον των πρώιμων Νεότερων Χρόνων διαφέρει από τη δική μας εμπειρία· περιείχε τη σύλληψη ενός κόσμου όπου ο διάβολος, οι δαίμονες και τα κακά πνεύματα ήταν πανταχού παρόντα, ικανά να χειραγωγήσουν αυτούς των οποίων η πίστη ταλαντευόταν. Στον 20ό αι. έχουν διατυπωθεί υποθέσεις και εικασίες για την κατανόηση του φαινομένου της μαγείας, από την τελετουργική και

1. Όλ. Χάφτον, *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800)*, μτφρ. Ε. Χρυσόχου, Αθήνα 2003, σσ. 41-79 και 387- 416.

την πολιτισμική της άποψη, καθώς και επιχειρήματα που έχουν πολλά να προσφέρουν, αλλά παραμένουν προβληματικά. Έτσι, η διαμάχη γύρω από τις μάγισσες φαίνεται πως παραμένει ακόμη ανοικτή. Η ουσιαστικότερη ιστορική πραγματικότητα είναι, ίσως, η ίδια, κάθε φορά, υποτιθέμενη μάγισσα και η καταγεγραμμένη κατάθεσή της ενώπιον του δικαστηρίου, μαζί με τις παράλληλες δημόσιες συζητήσεις και αποκηρύξεις των διωκτικών μηχανισμών, όπως τα ανακάλυψε μέσα από λεπτομερή αρχειακή μελέτη η συγγρ.

Το παρόν βιβλίο αποτελείται από πέντε μέρη. Η βασική θέση του πρώτου μέρους (σσ. 65-82) είναι ότι η Ιερά Εξέταση της Βενετίας, της οποίας η οργάνωση και η λειτουργία εξετάζονται εδώ, δεν χαρακτηριζόταν από ακρότητες, φανατισμούς και ασυδοσίες, δεν στόχευε στην εξόντωση των κατηγορουμένων, αλλά στη μετάνοιά τους. Η θέση αυτή, που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί σπάζει τη μονολιθική εικόνα για την Ιερά Εξέταση, αναπτύσσεται από τη συγγρ. σε διάφορα σημεία του βιβλίου, επανέρχεται διαρκώς ως υπόθεση εργασίας (και όχι μόνο ως άποψη των παλαιότερων ερευνητών) και είναι συνεπής μέσα στις δικές της προκείμενες και εκτίθεται με ακρίβεια και πειστικότητα. Υποστηρίζεται ότι στη Βενετία έπνεε ένα πνεύμα θρησκευτικής ελευθερίας και ανοχής, αν όχι θρησκευτικού ορθολογισμού, σε αντίθεση με τον τυφλό φανατισμό που κυριαρχούσε στα άλλα κράτη της ιταλικής χερσονήσου ή στην Ιβηρική Χερσόνησο και την Κεντρική Ευρώπη.

Το δεύτερο μέρος (σσ. 83-158) επικεντρώνεται στη διερεύνηση της ταυτότητας των υποτιθέμενων μάγων και μαγισσών και των διωκτών τους ή εκείνων που τις οδηγούσαν στα δικαστήρια. Σ' αυτό ενσωματώνεται Πίνακας (σσ. 114-118) με τα βιογραφικά στοιχεία των κατηγορουμένων. Η κατάταξη γίνεται με βάση τον αύξοντα αριθμό (που παρακολουθεί τη χρονική ακολουθία των υποθέσεων) του φακέλου της αρχειακής σειράς *Processi di Sant'Ufficio*, όπου φυλάσσεται η σχετική δικογραφία. Η ύπαρξη, βέβαια, ελληνίδων μαγισσών δεν ήταν άγνωστη. Τώρα, όμως, με τις αρχειακές έρευνες που διεξήγαγε η συγγρ., φωτίζονται γεγονότα και πρόσωπα μιας εποχής ξεχωριστά σημαντικής για τον ελληνισμό της Βενετίας, αποκαθίστανται παλαιότερες ανακριβείς μαρτυρίες και ανασυγκροτείται με σχετική βεβαιότητα η ιδιωτική ζωή των συγκεκριμένων προσώπων. Στον τομέα αυτό η προσφορά της συγγρ. είναι θετική και ευπρόσδεκτη. Η υπόμνηση των βασικών πηγών στην ανασύνθεση του παρελθόντος συνιστά άλλη μια σημαντική πλευρά του βιβλίου αυτού. Έχουμε μόνο την εξής επιφύλαξη ως προς τη μεθοδολογία: η εξαιρετικά περιορισμένη, όπως δηλώνει η συγγρ. (σ. 86), χρήση της συνδυαστικά ελεγμένης αρχειακής μαρτυρίας (η μόνη που θα μπορούσε να προσφέρει σίγουρα και στέρεα αποτελέσματα), λόγω έλλειψης επαρκών γραπτών μαρτυριών σχετικά με τη δημόσια παρουσία και δραστηριότητα του ανώνυμου πλήθους, επιτρέπει ίσως να παρεισφρύσουν κάποιες

ασαφείς και αόριστες γενικεύσεις.

Στο τρίτο μέρος (σσ. 159-275) είναι, νομίζω, έκδηλη η φιλότιμη προσπάθεια της συγγρ. να τοποθετηθούν στον συγκεκριμένο χώρο και χρόνο και να ταξινομηθούν λογικά όλες οι αποσπασματικές υποθέσεις των δικογραφιών, ώστε να εξαχθεί συμπέρασμα ουσιαστικό, ή τουλάχιστον ευλογοφανές, σχετικά με τις καταγγελίες, τα τεκμήρια, τη δράση και τα κίνητρα των κατηγορουμένων, τις ανακρίσεις, τις συμπεριφορές των ιεροξεταστών, των ανακρινόμενων, αλλά και των συνηγόρων τους, τα βασανιστήρια στα οποία υποβάλλονταν τα θύματα, τις ποινές και τις κυρώσεις. Συνοδεύεται από Πίνακα (σ. 275) όπου καταγράφονται οι ποινές.

Στο τέταρτο μέρος (σσ. 276-300) η συγγρ., ύστερα από μια ενδελεχή μελέτη των διαθέσιμων πηγών (συγκεκριμένα πρόκειται για 64 δικογραφίες της Ιεράς Εξέτασης της Βενετίας, από τις οποίες 44 αναφέρονται σε δοσοληπτικές σχέσεις), κατορθώνει να δώσει μια όσο το δυνατόν σαφή εικόνα για την ετερόκλητη, ως προς την καταγωγή, το θρήσκευμα και την κοινωνική προέλευση, πελατεία των μαγισσών και για τις αμοιβές τους, παρουσιάζοντας έτσι μια ιδιόμορφη όψη της μαγείας ως παραγώγου της βενετικής κοινωνίας η οποία στήριζε την υπόστασή της στην εμπορική δραστηριότητα, τις συναλλαγές και τις δοσοληψίες. Στο τέλος (σ. 300) παρατίθεται Πίνακας με τις αμοιβές.

Στο πέμπτο μέρος (σσ. 301-401) η συγγρ. εξετάζει τον βαθμό αξιοπιστίας των δικογραφιών ως πηγών για τη μελέτη του λαϊκού πολιτισμού. Στη συνέχεια διακρίνει τέσσερα είδη μαγείας, την ερωτική, τη θεραπευτική, τη βλαπτική και τη μαντική, και διερευνά τις σχέσεις λαϊκής και λόγια μαγείας. Ο δεύτερος άξονας αφορά την άποψη των πηγών για τους έλληνες μάγους. Το μέρος αυτό ολοκληρώνεται με την ανίχνευση των τρόπων διάδοσης και κυκλοφορίας των μαγικών ενεργειών· ένα ζήτημα εξαιρετικά ενδιαφέρον, γιατί άπτεται της διάδοσης του προφορικού και του γραπτού πολιτισμού στις κοινωνίες της προβιομηχανικής εποχής.

Ακολουθούν τα Συμπεράσματα (σσ. 402-420), με μια συνολική αποτίμηση των δεδομένων που προσφέρει το αρχειακό υλικό και με κάποιες διαπιστώσεις που προκύπτουν από αυτή τη συνολική εικόνα σχετικά με την περιθωριακή θέση ορισμένων γυναικών που ανήκαν στην ελληνική μειονότητα της Βενετίας ή με το αρνητικό περιεχόμενο του όρου «Grecο», «Grecα», δηλωτικού της άμεσης ή έμμεσης σχέσης των κατηγορουμένων με την ελληνορθόδοξη, άρα σχισματική, Ανατολή.

Το βιβλίο ολοκληρώνεται με ένα Παράρτημα (σσ. 421-486), στο οποίο δημοσιεύονται δύο αντιπροσωπευτικές δικογραφίες από τη σειρά Sant'Ufficio του Κρατικού Αρχείου της Βενετίας, που απασχόλησαν τη συγγρ. στο κυρίως σώμα της μελέτης αυτής, μεταγραμμένες πιστά με βάση τους κανόνες της διπλωματικής έκδοσης. Η έκδοση συμπληρώνεται με γλωσσάριο βενετικών λέξεων και όρων της βενετικής διοίκησης (σσ.

487-488), πλούσια βιβλιογραφία πηγών και μελετών (σσ. 489-496), γενικό Ευρετήριο ελληνικών λέξεων και όρων, κυρίων και γεωγραφικών ονομάτων (σσ. 497-514) και ένα Ευρετήριο των κυρίων ονομάτων που απαντούν στο Παράρτημα (σσ. 515-519).

Το θέμα που πραγματεύεται το βιβλίο είναι εξειδικευμένο και κάθε άλλο παρά κοινότοπο, και ικανοποιεί τις σύγχρονες επιστημονικές αναζητήσεις. Η ιστορική έρευνα τα τελευταία χρόνια έστρεψε το ενδιαφέρον της στην κοινωνική/πολιτισμική ιστορία, στην οποία αναζητά πολλές απαντήσεις σε μικρά, αλλά ουσιώδη ερωτήματά της. Πρόσφατες μελέτες συγκεκριμένων δικαστικών υποθέσεων, μικρο-ιστορικές μελέτες που χρησιμοποιούν το κοινωνικό φύλο ως αναλυτικό εργαλείο, μελέτες για την οικογένεια, τη δημογραφία, την εγκληματικότητα και τις λαϊκές νοοτροπίες εμπλούτισαν και διεύρυναν τους ορίζοντες της συζήτησης γύρω από την ιστορία των γυναικών. Με την προσεκτική διερεύνηση των πηγών της περιοχής και της περιόδου, την εστίαση στους ρόλους και τις εμπειρίες των γυναικών σε μια δεδομένη κοινωνία και την εξέταση των αποτελεσμάτων που είχαν στις ζωές τους σημαντικά ιστορικά γεγονότα όπως η Μεταρρύθμιση και η Αντιμεταρρύθμιση, η συγγρ. ανταποκρίνεται στο επιστημονικό αίτημα: διαβάζει και ερμηνεύει, με τη χρησιμοποίηση των εργαλείων των κοινωνικών επιστημών, μια σειρά αρχειακών καταγραφών, ρίχνοντας φως στους τρόπους με τους οποίους ιδέες για τον κοινωνικό ρόλο της γυναίκας επηρέασαν τη ζωή ορισμένων ατόμων στο πεδίο της μικρο-ιστορίας. Αποφεύγοντας, επίσης, τον κίνδυνο, σε επίπεδο ευρύτερης προσέγγισης, να αναδείξει ένα θεωρητικό ή γενικό τύπο γυναίκας-μάγισσας που δεν θα ανταποκρινόταν στην πραγματική ανθρώπινη εμπειρία, εμβαθύνει στις ποσοτικές πληροφορίες, απαραίτητες σε μια κοινωνική μελέτη, γνωστές ή άγνωστες, τις υποβάλλει σε κριτική, τις αξιολογεί και εξάγει ουσιώδη για την περαιτέρω έρευνα συμπεράσματα. Πρέπει να επαινεθεί για τον ερευνητικό μόχθο και την επίμονη αρχειακή δουλειά της. Τέλος, το βιβλίο, εκδοτικά φροντισμένο, απευθύνεται τόσο στον ειδικό επιστήμονα όσο και στον απλό αναγνώστη, χάρη στη ρέουσα αφήγηση, τη σαφήνεια του λόγου, τον αδρό σχεδιασμό της ανάπτυξης.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΩΤΗΡΙΑ ΣΤΑΥΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Εξορκισμοί του ιερομόναχου Βενέδικτου Τζανκαρόλου (1627). Editio Princeps, εισαγωγή - κείμενο - σχόλια Μ. Παπαθωμόπουλος – Μ. Βαρβούνης, Αθήνα, Εκδόσεις «Αλήθεια», 2008, σελ. 159.

Με τον τόμο αυτό, που εγκαινιάζει τη νέα σειρά των εκδόσεων «Αλήθεια», ο αείμνηστος καθηγητής της Κλασικής Φιλολογίας Μανόλης Πα-

παθωμόπουλος, γνωστός και για τη μακρόχρονη ενασχόλησή του με τη μεσαιωνική δημόδη γραμματεία, μας πρόσφερε την editio princeps των *Εξορκισμών* του Βενέδικτου Τζανκαρόλου, κρητικού ιερομόναχου και γνωστού λόγιου του 17ου αι. Το κείμενο, κριτικά επεξεργασμένο, συνοδεύεται από εισαγωγή και σχόλια του αναπληρωτή καθηγητή της λαογραφίας Μανόλη Βαρβούνη.

Η επιλογή του κειμένου φαίνεται πως έγινε με ένα μόνο κριτήριο, οι *Εξορκισμοί* να αποτελέσουν, κατά κάποιο τρόπο, εκδοτική συνέχεια του *Βερναρδάκειου Μαγικού Κώδικα* που εκδόθηκε το 2006 ως 61ος τόμος της σειράς «Πραγματεΐαι της Ακαδημίας Αθηνών». Εκεί αποτυπωνόταν η λαϊκή μαγική παράδοση και πρακτική με μια μεγάλη σειρά μαγικών συνταγών. Και με το νέο αυτό βιβλίο τους οι δύο συγγρ. επιμένουν στην αναζήτηση και αποκάλυψη ενός κακοποιού υπερφυσικού κόσμου, όπου ο διάβολος, οι δαίμονες και τα κακά πνεύματα είναι διαρκώς παρόντα, κυριαρχούν πάνω στους ανθρώπους, δημιουργώντας μορφές όπως οι δαιμονισμένοι, και επιβάλλουν τη θέλησή τους, η οποία έρχεται σε πλήρη αντίθεση προς τον εξ ορισμού αγαθό Θεό, όπως αυτός περιγράφεται από την ορθόδοξη χριστιανική πίστη. Έτσι, πέρα από τη γενικότερη σημασία τους, οι μελετώμενες όψεις της λαϊκής και της εκκλησιαστικής πλευράς της μαγείας, στις δύο παραπάνω εργασίες, καθίστανται εντονότερες και, συνεπώς, ευχερέστερα αναγνωρίσιμες, όσο, βέβαια, και όπου το επιτρέπουν οι διαθέσιμες πηγές. Πρόκειται, πράγματι, για ένα πεδίο θελκτικό και απαιτητικό που μπορεί να δώσει πολλά στον τεράστιο και συνεχώς διευρυνόμενο κορμό της κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας από τη μια, και στον κλάδο της λαογραφίας από την άλλη, που εξετάζει εθιμικές ή μαγικές αντιλήψεις και συμπεριφορές, κληρονομημένες από την Αρχαιότητα και τον Μεσαίωνα, οι οποίες ανήκουν στις μακρές διάρκειες του παραδοσιακού πολιτισμού.

Η παρούσα έκδοση απαρτίζεται από: (1) προλογικό σημείωμα, με τον τίτλο «Λόγος ελληνικός» (σ. 11· εξαγγέλλεται η νέα σειρά που θα περιλαμβάνει κριτικές εκδόσεις αρχαίων και μεσαιωνικών ελληνικών κειμένων, καθώς και εργασίες κριτικής των κειμένων), (2) σύντομο Πρόλογο (σσ. 13-14· αναπτύσσονται οι στόχοι της έκδοσης, αιτιολογείται η επιλογή του θέματος, παρουσιάζεται η ερμηνευτική οπτική και εκφράζονται οι οφειλόμενες ευχαριστίες), (3) Εισαγωγή (σσ. 15-24), (4) το κείμενο των εξορκισμών (σσ. 25-98), (5) τα Σχόλια (σ. 99-146), (6) βασική Βιβλιογραφία (σ. 147-156) και Πίνακες θεμάτων (157-159) και πανομοιότυπων του μόνου χειρογράφου που διασώζει το κείμενο.

Στην Εισαγωγή οι συγγρ. παραθέτουν, καταρχήν, με συντομία όσα νέα στοιχεία είναι δυνατόν να συγκεντρωθούν σχετικά με τη ζωή και το έργο του Βενέδικτου Τζανκαρόλου, ανακεφαλαιώνοντας ταυτόχρονα τα πορίσματα παλαιότερων εργασιών του Ν. Β. Τωμαδάκη. Στη συνέχεια δίνεται συνοπτικά το γραμματολογικό πλαίσιο του κειμένου που εκδίδεται

εδώ, τονίζεται η αξία του σε σχέση με άλλους βραχύτερους εξορκισμούς, λόγω του πλούτου των πληροφοριών που εμπεριέχει, και προσδιορίζεται η θέση του μέσα στην προγενέστερη μαγική παράδοση των χριστιανικών εξορκισμών, που αρχίζει ήδη από τον 3ο αι. μ.Χ., άρα στην ύστερη αρχαιότητα και τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, και εντείνεται κατά τη διάρκεια της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου, αλλά και μέσα στον πολιτισμικό περίγυρο της εποχής (τελευταία χρόνια της βενετοκρατίας στην Κρήτη, δηλαδή μέσα του 17ου αι.). Οι συγγρ. επισημαίνουν δύο σύντομες αναφορές σε εξορκισμούς που έχουν εξαιρετικό ενδιαφέρον: απαντούν σε κείμενα της πρώιμης νεοελληνικής δημόδους γραμματείας, στον *Διάλογο Ξένου και Αληθείας* του Λινάρδου Ντελλαπόρτα και στο λίγο προγενέστερο *Ιατροσόφιο* του Ιωάννη Σταφιδά. Ας προστεθεί, ακόμη, εδώ ο κρητικός *Έπαινος γυναικών* του ύστερου 15ου αι., στον οποίο υποκρύπτεται, κατά πάσα πιθανότητα, μια τελετή εξορκισμού (στ. 966 της έκδ. Krumbacher). Το ότι ο ανώνυμος ποιητής χρησιμοποιεί, στο πλαίσιο μιας κατάρας, το ρήμα *βουλώνω*, ισοδύναμο του *σφραγίζω* – δυο λέξεις-κλειδιά που προέρχονται από την ορολογία των εξορκισμών των πνευμάτων –, σε συνδυασμό με τους προσδιορισμούς *δαμονιάρης* (στ. 996) και *ίδιος του διαβόλου* (στ. 1109), που αποδίδονται στον υποτιθέμενο δαιμονισμένο σύζυγο από την άπιστη γυναίκα του, μαρτυρεί την ύπαρξη ανάλογων πρακτικών στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Από την άλλη, στον *Έπαινον...* τονίζεται ιδιαίτερα η άποψη ότι το σώμα της γυναίκας, που έχει ερωτικές σχέσεις εκτός γάμου, αποτελεί έδρα της αμαρτίας, όχημα του κακού, καθώς παρουσιάζεται πλήρως διαπερατό από τον διάβολο (πρβ. τη *μτχ. διαβολοφορεμένες*, στ. 846). Είναι εμφανές, βέβαια, ότι όλα τα παραπάνω διαβάζονται ως λογοτεχνικά κείμενα για απόλαυση ή διδασχά, και όχι ως ιστορικές ή λαογραφικές πηγές, οι συγκεκριμένες αναφορές, ωστόσο, μας προϊδεάζουν για την παρείσφρηση λαϊκών αντιλήψεων σε λόγια κείμενα. Ο δεύτερος άξονας αφορά στην παράδοση των *Εξορκισμών*. Ο εκδ. περιγράφει με ακρίβεια το μοναδικό χφ που παραδίδει το έργο. Η Εισαγωγή ολοκληρώνεται με την παρουσίαση των αρχών της έκδοσης.

Το κύριο μέρος του τόμου το καταλαμβάνει η κριτική έκδοση του κειμένου. Η παράδοση είναι ευνοϊκή και δεν θέτει ιδιαίτερα εκδοτικά προβλήματα. Η έκδοση βασίζεται σε χφ χρονολογημένο από τον ίδιο τον γραφέα στα 1627, το οποίο απόκειται σήμερα στο Πανεπιστήμιο των Ιωαννίνων από δωρεά των ζακυνθινών συλλεκτών Σπ. και Μ. Μαλαφούτη. Στο κριτικό υπόμνημα, που είναι γενικά σύντομο και διατυπωμένο με σαφήνεια, περιλαμβάνονται οι διορθώσεις του εκδ. που βελτιώνουν το παραδεδομένο κείμενο. Στο υπόμνημα πηγών καταγράφονται τα παράλληλα χωρία της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, καθώς και πατερικών κειμένων, που είναι δυνατόν να εξακριβωθούν και που οι απηγήσεις τους είναι εμφανείς. Το κείμενο κλείνει με χρηστικούς καταλόγους. Στο Επί-

μετρο συμπεριλαμβάνεται μια Επιστολή προς κάποιον ανώνυμο αποδέκτη, όπου αναφέρονται ο λόγιος ιερέας Αντώνιος Γραδενίγος και ο ήρωας της Κρήτης Μιχαήλ Καλλέργης, ενώ έχουν εσκεμμένα αφαιρεθεί από την παρούσα έκδοση τα σημειώματα για τις οικουμενικές συνόδους και άλλα θέματα που δεν σχετίζονται με τους εξορισμούς.

Το κείμενο συνοδεύεται από αρκετά αναλυτικά, ερμηνευτικά και πραγματολογικά, σχόλια που αναφέρονται σε ποικίλα γραμματολογικά, γλωσσικά, θρησκευτικά, ιστορικά, ιατρικά και λαογραφικά θέματα. Οι παρατηρήσεις του Μ. Βαρβούνη είναι στο σύνολό τους βοηθητικές για τη διασάφηση των κειμένων και καλά τεκμηριωμένες. Ο αναγνώστης έχει τη δυνατότητα να ενημερωθεί και να κατανοήσει όλους τους υπαινιγμούς που γίνονται από τον συγγρ. των *Εξορισμών*, χωρίς να κατακλύζεται από πληθώρα εξειδικευμένων παραπομπών. Ο συντάκτης των σχολίων, βέβαια, δεν συζητά συστηματικά πολλά επιμέρους ζητήματα και δεν παραθέτει πλήρη βιβλιογραφία για τα θέματα, επειδή κάτι τέτοιο δεν ήταν στόχος του και ούτε θα το περίμενε κανείς από ένα τέτοιο βιβλίο που επικεντρώνεται στον ελληνικό εκκλησιαστικό βίο και την παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά. Η διεθνής βιβλιογραφία για τους εξορισμούς είναι τεράστια, καθώς φαίνεται ότι κάθε θρησκευτικό τάγμα χρησιμοποιούσε διαφορετικούς τρόπους εξορισμού. Πολλές νέες προσεγγίσεις, ιστορικές, ανθρωπολογικές, ψυχολογικές, κοινωνιολογικές, κ.ά., γύρω από το θέμα της μαγείας έχουν αναπτυχθεί και εμφανίζονται ακόμη, ενώ ξεχωρίζουν και ορισμένες σημαντικές διαφορές μεταξύ των προτύπων της βόρειας Ευρώπης και της Μεσογείου.

Οι συγγρ. έχουν αφιερώσει μεγάλο μέρος των προσπαθειών τους στον εντοπισμό, τη μελέτη και τη δημοσίευση μαγικών κειμένων, με σκοπό να προσδιορισθεί η μαγεία μέσα στο κοινωνικό, πολιτιστικό και θρησκευτικό περιβάλλον της βενετοκρατούμενης Κρήτης ή, γενικότερα, του βενετοκρατούμενου ελληνισμού. Πρόκειται, βέβαια, για ένα πολύπλοκο φαινόμενο, στο οποίο δεν μπορεί να δοθεί μια συνολική εξήγηση, καθώς η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στον λαϊκό και τον λόγιο πολιτισμό ορίζεται εδώ δύσκολα· επίσημη θρησκεία και μαγεία, λατρευτικό τελετουργικό και παγανιστικές πρακτικές, πρωτόγονες πεποιθήσεις και ενδιαφέρον των μορφωμένων για τα είδη της επιστημονικής «μαγείας», μπλέκονται αξεδιάλυτα. Μας βοηθούν, ωστόσο, τα γραμματειακά και λογοτεχνικά κείμενα, να προσδιορίσουμε τη λαϊκή βάση πάνω στην οποία οικοδομήθηκε η πανάρχαια πίστη στο υπερφυσικό, το οποίο πλέον τοποθετείται σε μια νέα φάση θρησκευτικής αλλαγής και συγκεκριμένων κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών.

Paschalis M. Kitromilides (επιμ.), *Adamantios Korais and the European Enlightenment* [Studies on Voltaire and the Eighteenth Century, 10], Οξφόρδη, Voltaire Foundation, 2010, σελ. xiv+277 (με τρεις εικόνες εντός κειμένου: προμετωπίδα σ. xiv, σσ. 4, 28).

Το μπροστινό εξώφυλλο του καλαίσθητου αυτού δίγλωσσου (αγγλόγλωσσου και γαλλόγλωσσου) χαρτόδετου σύμμικτου τόμου της σπουδαίας – για τη μελέτη του Διαφωτισμού και γενικότερα του 18ου και των αρχών του 19ου αι., κυρίως μέσα από διεπιστημονικές και ποικίλες στις μεθόδους τους προσεγγίσεις – σειράς του Τμήματος Voltaire Foundation του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης κοσμείται με μια γνωστή ελαιογραφία του λαϊκού ζωγράφου του πρώτου τρίτου του 20ού αι. Θεόφιλου Χατζημιχαήλ («Η Ελλάς υποβασταζόμενη από τον Ρήγα και τον Κοραή», 1911), παράσταση που βάζει τον αναγνώστη από την αρχή μέσα στο πολύ ενδιαφέρον θέμα της πρόσληψης δύο κορυφαίων μορφών του λεγόμενου Νεοελληνικού Διαφωτισμού, του Χιώτη Αδαμάντιου Κοραή και του Ρήγα Βελεστινλή.¹ Φυσικά, οι εργασίες του τόμου είναι αφιερωμένες όλες αποκλειστικά στον πρώτο, μα, ευτυχώς, όχι μονάχα στην πρόσληψη, την «καθιέρωση» και τις άλλες «τύχες» του.²

Πρόκειται για μια πολύ ευπρόσδεκτη πρωτοβουλία του πολιτικού επιστήμονα, ιστορικού και διευθυντή του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, ο οποίος κατάφερε να συνασπίσει στον σχεδιασμό και την υλοποίηση του βιβλίου αυτού, μαζί με τον εαυτό του, και άλλους 7 επιστήμονες: τόσο παλιούς ή «φιλοξενούμενους» ερευνητές του ίδιου Ινστιτούτου (Ρ. Δ. Αργυροπούλου, διευθύντρια ερευνών στο Ι.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., και Α. Ταμπάκη, καθηγήτρια του Τμήματος Θεάτρου του Πανεπιστημίου Αθηνών), όσο και άλλους διδάσκοντες ή ερευνητές από την Ελλάδα και το εξωτερικό (τον πολιτικό επιστήμονα και επίκουρο καθηγητή του Πανεπιστημίου Tufts της Βοστώνης Ι. Δ. Ευρυγένη, τον επίσης πολιτικό επιστήμονα Β. Μουρδουκούτα, τον καθηγητή της Κλασικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης Μ. Πασχάλη, την ιστορικό και ερευνήτρια στη Maison des Sciences de l'Homme Β. Περράκη, τον ομότιμο καθηγητή της Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης Ρ. Mackridge), οι μισοί από τους οποίους μάλιστα, είναι αρκετά νέοι, κάτι το ευόινο. Η διεπιστημονικότητα του τόμου δηλώνεται ήδη, εν

1. Εννοείται πως το εικονογραφικό αυτό στερεότυπο δεν ήταν επινόηση του γνωστού «ξεσηκωτή» εικαστικών θεμάτων, λιθογραφιών κτλ. Θεόφιλου. Και άλλοι «πρόδρομοι»/«πατέρες» επαναστάσεων/ανεξαρτητοποιήσεων κτλ. μέσα στην παγκόσμια ιστορία εικονογραφήθηκαν με σχεδόν πανομοιότυπο τρόπο· βλ., π.χ., για την περίπτωση του Μεξικού, την ανώνυμη παράσταση «Alegoría a la Patria liberada por Hidalgo e Iturbide», περ. 1834.

2. Έχω υπόψη μου, για την ώρα, μία μόνο εκτενή βιβλιοπαρουσίαση του τόμου: R. Beaton, «Adamantios Korais – doctor of the Greek Revolution», *TLS*, 4.4.2011.

μέρει, στις λέξεις-κλειδιά του προτασόμενου «κολοφώνα» (σ. iv: Πολιτική θεωρία / ιστορία των ιδεών / κλασικά γράμματα· φυσικά, χρειάζεται να προστεθούν και τα: (νεο)ελληνική γλώσσα, γλωσσικό ζήτημα / λογοτεχνία / εκπαίδευση / ιατρική και ανθρωπολογία).

Το βιβλίο απαρτίζεται από «Περιεχόμενα» (Contents, σ. vii), «Πρόλογο» (Foreword, σσ. ix-x), «Σημείωμα για τη μεταγραφή [σε λατινικό αλφάβητο]» (Note on transliteration, σ. xi), «Πίνακα συντομογραφιών» (List of abbreviations, σ. xiii), εισαγωγικό μελέτημα του Π. Μ. Κιτρομηλίδη (σσ. 1-33), τρία κυρίως μέρη («1. Παρουσία στην κλασική φιλολογία» (I. A presence in classical scholarship, σσ. 35-124, αποτελούμενο από 3 επιμέρους συμβολές), «2. Στοχασμοί για τη γλώσσα και τη λογοτεχνία» (II. Reflections on language and literature, σσ. 125-183, αποτελούμενο από 2 επιμέρους συμβολές), «3. Ο διάλογος με σύγχρονες ιδέες» (III. The dialogue with contemporary ideas, σσ. 185-244, αποτελούμενο από 3 επιμέρους συμβολές), «Περίληψεις» (Summaries, στα αγγλικά ή γαλλικά, σσ. 245-247), «Βιβλιογραφία» (Bibliography, σσ. 249-262, διαιρεμένη σε «Πρωτεύουσες πηγές [με πρόταξη επιλογής εργογραφίας Α. Κοραή]», σσ. 249-253, και «Δευτερεύουσες πηγές», σσ. 253-262), και «Ευρετήριο» (Index, κυρίων ονομάτων, τίτλων και ελάχιστων, δυστυχώς, όρων και «θεμάτων», που θα μπορούσαν να είναι περισσότερα, σσ. 263-277).

Στον «Πρόλογο» ο επιμελητής της έκδοσης Π. Μ. Κιτρομηλίδης εκθέτει συνοπτικά μερικούς από τους λόγους που οδήγησαν στο εκδοτικό εγχείρημα (κυρίως, την ανάγκη «ξανανοίγματος» του «ζητήματος»/ φακέλου Κοραή μέσα στο πλαίσιο των «διαφωτιστικών» σπουδών) και πληροφορεί για την προέλευση και τον σχηματισμό των επιμέρους κειμένων του σύμμικτου τόμου: εισηγήσεις στη Στρογγυλή Τράπεζα «Trajectoires d'Adamance Coray dans le monde des Lumières: Smyrne, Montpellier, Paris...» του ΙΒ' Διεθνούς Συνεδρίου για τον Διαφωτισμό: Sciences, Techniques et Cultures, Montpellier 2007 (των Π. Μ. Κιτρομηλίδη, Α. Ταμπάκη, Μ. Πασχάλη, Β. Περράκη, Β. Μουρδουκούτα), συμπληρωμένες με πρόσθετες συνεργασίες· τονίζεται η συμβολή άλλων προσώπων, καθώς και μελών του προσωπικού του Ι.Ν.Ε. του Ε.Ι.Ε. στην ετοιμασία του τόμου και εκφράζονται ευχαριστίες σε συνεργάτες, στον χορηγό φορέα και στην οξφορδιανή εκδοτική σειρά.

Το σύστημα μεταγραφής των ελληνικών κύριων ονομάτων (και, γενικά, των ελληνικών λέξεων) εξηγείται στο «Σημείωμα για τη μεταγραφή». Παρόλο που το βρίσκουμε αρκετά λειτουργικό, δεν βλέπουμε τον λόγο ορισμένων (αχρείαστων) παρεκκλίσεων από το ανθεκτικό, ακόμα (παρ' όλες τις κατοπινές ευρωκοινοτικές/ευρωενωσικές ρυθμίσεις ή τις κλασικοβυζαντινολογικής προέλευσης νεκροζώντανες αγκυλώσεις που εξακολουθούν να διακατέχουν ορισμένους χρήστες), σύστημα μεταγραφής που είχε εισαγάγει η οξφορδιανή αγγλική μετάφραση (1973) της

Ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας του Λ. Ν. Πολίτη.

Όπως δείχνουν οι ελάχιστες, και αποκλειστικά κοραϊκού ενδιαφέροντος, αναλύσεις βιβλιογραφικών παραπομπών στον «Πίνακα συντομογραφιών», ένα αμήχανο κενό 15 χρόνων χωρίζει τον κρινόμενο σύμμικτο τόμο από την τελευταία αξιόλογη αυτοτελή έκδοση που σχετίζεται με τον Κοραή (δηλ. τον τέταρτο τόμο των *Προλεγομένων στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, 1995), η οποία, μαζί με εκδόσεις κοραϊκών κειμένων ή κειμένων τρίτων για τον Κοραή μέσα στα χρόνια 1964-1990, συναπαρτίζει την τελευταία φάση της έντυπης ενασχόλησης με τον Κοραή, καθώς και την «προϊστορία» που επιθυμεί να συνεχίσει, να συμπληρώσει και να αναζωπυρώσει ο σύμμικτος τόμος.

Από την επιθυμία (και την ανάγκη) αυτή ξεκινούν οι προβληματισμοί του εκτενούς εισαγωγικού μελετήματος του Π. Μ. Κιτρομηλίδη «*Διαδρομές στον κόσμο του Διαφωτισμού: Ο Αδαμάντιος Κοραής από τη Σμύρνη μέσω Μονπελιέ στο Παρίσι*» (*Itineraries in the world of the Enlightenment: Adamantios Korais from Smyrna via Montpellier to Paris*, σσ. 1-33): τίποτε δεν θα ήταν πιο ταιριαστό, ως Εισαγωγή/Προοίμιο στον σύμμικτο τόμο, απ' ότι αυτή η συνολική, πολύ εμπειριστατωμένη και προσεχτική πραγμάτευση της ζωής, του έργου και της σημασίας του Κοραή μέσα στα ελληνικά και τα διεθνή τους συμφραζόμενα. Μολονότι από την αρχή ο συγγρ. (και επιμελητής του τόμου) δεν κρύβει το κύριο άγχος από το οποίο φαίνεται να διακατέχεται τόσο αυτός όσο και μερικοί άλλοι από τους συνεργάτες του τόμου (δηλ. την έλλειψη επαρκούς βιβλιογραφικής, προσωπογραφικής και ουσιαστικής αντιπροσώπευσης του Κοραή και του έργου του μέσα σε βασικά βοηθήματα για τον ευρύτερο, διεθνή Διαφωτισμό) και μολονότι, τουλάχιστο για τους ελληνόγλωσσους και ελληνομαθείς μελετητές του Κοραή, φαντάζει μάλλον βαριά ή και κάπως απαισιόδοξη η εναρκτήρια διαπίστωσή του πως «Στον σημερινό κόσμο της λογοσύνης ο Αδαμάντιος Κοραής είναι μια ξεχασμένη και μάλλον περιθωριοποιημένη μορφή» (σ. 1), το εγχείρημα για καινούρια συνθετική παρουσίαση του Κοραή ευοδώνεται στην εισαγωγή αυτή με τον καλύτερο δυνατό τρόπο: αρθρώνεται σε διαδοχικά μικρά υποκεφάλαια, (α) «Τα πρώτα χρόνια» (της ζωής και των δραστηριοτήτων του Κοραή στη Σμύρνη και στη Δ. και Κ. Ευρώπη ως το 1782, με αναδρομή και στην οικογενειακή ιστορία του από τον παππού του, Αδαμάντιο Ρύσιο, κ.ε.· στη σ. 2, καθώς και στο ευρετήριο του βιβλίου, για μεγαλύτερη ευκρίνεια/ακρίβεια θα προτείναμε αντικατάσταση του Arezou με Aretsou = σημερινή Danica, και του Asia Minor με Propontis), (β) «Μονπελιέ» (1782-1788), (γ) «Στο επαναστατικό Παρίσι» (πρώτη περίοδος, 1786-1799), (δ) «Τα πρώτα φιλολογικά και πολιτικά γραπτά» (1799-1805), (ε) «Η Ελληνική Βιβλιοθήκη» (1805-1821), (ζ) «Ο αγώνας για ελευθερία και ανεξαρτησία» (1821-1832), (η) «Το τέλος και η κληρονομιά» (1833 - σήμερα).

Το τελευταίο αυτό υποκεφάλαιο αποτελεί, ουσιαστικά, μια συμπύκνωση ζητημάτων που ο ίδιος συγγρ. θα αναπτύξει πληρέστερα στην αρχή του προτελευταίου άρθρου του σύμμικτου τόμου, βλ. παρακάτω.

(1) Ο Κοραής ως (ελληνιστής) φιλόλογος είναι το ζήτημα που συγκροτεί τον συνδετικό άξονα των τριών συμβολών του πρώτου από τα τρία κυρίως μέρη του βιβλίου (βλ. παραπάνω).

Η πρώτη, γαλλόγλωσση και μάλλον υπερβολικά εκτενής, «Η βρετανική ιστορία του Κορή: μια ιστορία χειρογράφων (1789-1803)» (*L'histoire britannique de Coray: une histoire de manuscrits (1789-1803)*), σσ. 37-90), ανήκει στη Βιβλή Περράκη. Πραγματεύεται ένα μάλλον ειδικό, αλλά αρκετά ενδιαφέρον ζήτημα, και, προπαντός, με πολύ ερευνητικό, σχεδόν αστυνομικό τρόπο και με προσκόμιση πλούσιων νέων (επιστολικών και αρχαιικών) στοιχείων, που έχουν αξία όχι μόνο για το ευρύτερο φιλολογικό (κυρίως παλαιογραφικό και εκδοτικό/υπομνηματιστικό) έργο του Κοραή, αλλά και για ένα τμήμα της ζωής του και τις οικονομικές της ορίζουσες, καθώς και για τον στενό και ευρύτερο ανθρώπινο κύκλο του την εποχή εκείνη. Και αυτό το άρθρο διαιρείται (ύστερα από ένα εισαγωγικό μέρος για «μια ελληνική θεματική της ευρωπαϊκής ιστορίας» και πριν από το συμπερασματικό «Αποκατάσταση της εικόνας του Κοραή») σε 7 υποκεφάλαια· μεγαλύτερος χώρος αφιερώνεται στη δραστηριότητα του Κοραή ως αντιγραφέα και «αντιβολέα» χειρογράφων έργων της αρχαίας ελληνικής και της βιβλικής γραμματείας, μικρότερος στη δραστηριότητά του ως διορθωτή, υπομνηματιστή/λεξικογράφου και «κριτικού» εκδότη αρχαίων και άλλων κειμένων. Ωστόσο, σταθμίζονται και κρίνονται χρήσιμα και οι φιλολογικές και εκδοτικές προϋποθέσεις και ικανότητές του, η όχι πάντοτε συνεπής μέθοδος αντιμετώπισης χειρογράφων και φιλολογικών εκδόσεων, η σπασμωδικότητα στη συμπίεση με φιλολογικά επιτεύγματα της εποχής, ο χαλαρός ρυθμός και το ανοκλήρωτο των εγχειρημάτων, η σημαντική εξάρτηση από ενισχύσεις/χορηγίες ή/και από ανταγωνιστικές διαμάχες: όλα, πράγματα που προσδίδουν στο άρθρο και αξιόλογη κοινωνιολογική και ιστορική διάσταση.

Η δεύτερη, αγγλόγλωσση συμβολή του πρώτου μέρους του βιβλίου, «Διαφωτισμός, χειραφέτηση και εθνική ταυτότητα: Ο Κοραής και οι Αρχαίοι» (*Enlightenment, emancipation, and national identity: Korais and the Ancients*, σσ. 91-108) αφορά επίσης την ενασχόληση του Κοραή με αρχαίους συγγραφείς και κείμενα, μα, τη φορά αυτή, με τίτλο που υπόσχεται, κυρίως, να την εντάξει μέσα στο ιδεολογικό πλέγμα που αφορά τη σχέση ενός λόγιου Έλληνα της εποχής με τους Αρχαίους και την Αρχαιότητα. Το άρθρο οφείλεται στον Ιωάννη Δ. Ευρυγένη, ο οποίος όμως (κατά μια συνηθισμένη, αγγλοσαξονική κυρίως, παράδοση πολλά υποσχόμενων τίτλων) φαίνεται να επιλέγει θέμα ευρύτερο των όσων, τελικά, πραγματεύεται· μάλιστα, από την αρχή το κείμενό του δεν

προσπαθεί να αποφύγει τις επαναλήψεις πασίγνωστων στοιχείων ή και εκτιμήσεων, ούτε συμβουλευεται, όσο θα έπρεπε, τις συνεργασίες άλλων συγγραφέων του σύμμικτου τόμου. Έτσι, π.χ., το πρώτο από τα 3 υποκεφάλαια της μικρής σε όγκο συνεργασίας του ξαναδιηγείται γνωστά βιογραφικά στοιχεία του Κοραή: γνωστά είναι, επίσης: η προκατάληψη νεότερων ευρωπαϊών φιλοσόφων και διαφωτιστών εναντίον των νεότερων και σύγχρονών τους Ελλήνων, σ. 91· το ότι ο Κοραής προσέρχεται στον χώρο των γραμμάτων και της κλασικής φιλολογίας σχεδόν αυτοδίδακτος, σ. 91 κ.ε.· το ότι ο Κοραής έτρεφε πολλές ελπίδες στην επαναστατική Γαλλία και τον Ναπολέοντα, σ. 94 κ.ε. (ελπίδες που μαρτυρούνται, βέβαια, και από πολύ πιο άμεσα και συναισθηματικά τεκμήρια, όπως το ποιητικό, «διαλογικό» και υπόλοιπο λογοτεχνικό του έργο, το οποίο είναι κρίμα που δεν συνεξετάζεται εδώ). Η αναφορά στη φιλολογική/εκδοτική δραστηριότητα του Κοραή, που επιχειρείται συνοπτικά στο δεύτερο υποκεφάλαιο, δεν κομίζει επίσης κάτι το καινούριο ή πρωτότυπο. Πιο καλογραμμένο, ευτυχώς, εμφανίζεται το τρίτο και τελευταίο υποκεφάλαιο (για τον Κοραή ευρύτερα ως «γραμματικό»/λόγιο και «εκπαιδευτικό»), με χρήσιμη επικέντρωση σε (όψιμα) σχέδιά του (στη Χρηστομάθεια και στο Λεξικό της Ελληνικής), σε αυτοβιογραφικά του κείμενα και στη συμβολή του στον ελληνικό νεοκλασικισμό του 19ου αι. (μα και του 20ού, αφού το τέλος του άρθρου μάς θυμίζει έξυπνα τον συνδυασμό των μορφών του Κοραή και της Αθηνάς στα τελευταία εκατοντάδραχμα της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1978-2000).

Ωριμότερη, και σαφώς πλουσιότερη σε στοιχεία, τοποθετήσεις-πορίσματα και προτάσεις, είναι η τρίτη συμβολή του πρώτου μέρους του βιβλίου, «Η ιστορία και το ιδεολογικό υπόβαθρο του ιλιαδικού προγράμματος του Κοραή» (The history and ideological background of Korais' *Iliad* project, σσ. 109-124), γραμμένη από τον πολυμαθέστατο και οξυδερκή φιλόλογο Μιχαήλ Πασχάλη. Εδώ έχουμε το αντίθετο φαινόμενο από αυτό που παρατηρήθηκε παραπάνω με αφορμή τον τίτλο της συνεργασίας του Ι. Δ. Ευρυγένη: ο τίτλος υπόσχεται λιγότερα από όσα προσφέρει τελικά η χωρισμένη σε 2 υποκεφάλαια εισήγηση: πέρα απ' ό,τι προηγείται ή συμβαδίζει χρονικά με την ημιτελή κοραϊκή έκδοση (των 4 πρώτων ραψωδιών) της *Ιλιάδος*, 1811-1820 (φιλολογικές πηγές και αφετηρίες του ιλιαδικού εκδοτικού σχεδίου/προγράμματος, λόγοι καθυστέρησης και εγκατάλειψης του εγχειρήματος, οδύσσεια της εξασφάλισης οικονομικών πόρων μέσα στο σύγχρονικό κυνήγι των χορηγών-δωρητών και μέσα στην αντιπαλότητα με άλλους σύγχρονους επιμελητές-εκδότες – εδώ πρέπει να παρατηρηθεί πως οι Γλυκήδες δεν ήταν οι μόνοι ή οι σημαντικότεροι εκδότες στη Βενετία από τα τέλη του 18ου αι. ως την Ελληνική Επανάσταση, σ. 116, αφού οι Θεοδοσίου εμφανίζουν εξίσου παραγωγική, κάποτε και σημαντικότερη, δραστηριότητα την ίδια εποχή –, κ.ά.), ενημερωνόμαστε λιτά για ολόκληρο σχεδόν το φιλολογικό

έργο του Κοραή (με ιδιαίτερη έμφαση στη σειρά «Ελληνική Βιβλιοθήκη» και την προτίμηση στους αρχαίους πεζογράφους), αλλά και για βασικά συστατικά του λεγόμενου «Παπατρέχα», για τους παιδαγωγικούς στόχους και τις γλωσσολογικές προτεραιότητες – κυρίως ετυμολογικές και σημασιολογικές – του Κοραή, κ.ά.

(2) Το δεύτερο μέρος του σύμμικτου τόμου (αφιερωμένο στις γλωσσικές και λογοτεχνικές ενασχολήσεις του Κοραή), αποτελείται, όπως σημειώθηκε παραπάνω, από δύο συνεργασίες.

Η πρώτη, «Ο Κοραής και το ελληνικό γλωσσικό ζήτημα» (Korais and the Greek language question, σσ. 127-149), χωρισμένη σε 6 υποκεφάλαια και ένα συμπέρασμα, ξαναπιάνει ένα ζήτημα μάλλον αρκετά διερευνημένο· ανήκει στον Peter Mackridge, συστηματικό μελετητή, τελευταία (1990 κ.ε., κάποτε και σε συνεργασία με άλλους φιλόλογους ή γλωσσολόγους), της νεοελληνικής γλώσσας και γραμματικής, καθώς και της νεότερης φάσης του γλωσσικού ζητήματος (όπως φαίνεται ιδίως στην πρόσφατη ενδιαφέρουσα, μα άنيση και ελλιπή σε πολλές λεπτομέρειες, και περιορισμένη στις τελευταίες και μόνο φάσεις του ζητήματος, μονογραφία *Language and National Identity in Greece, 1766-1976*, 2009). Το άρθρο του συγγρ. αρχίζει με μια περίεργη ερμηνεία του (ειδικού) κειμένου της Ρ. Δ. Αργυροπούλου στον ίδιο σύμμικτο τόμο, βλ. παρακάτω (ότι, δηλαδή, η μελετήτρια περιγράφει τον Κοραή ως φιλόλογο, γιατρό και θεωρητικό της πολιτικής, αλλά όχι ως γλωσσολόγο ή γλωσσικό αναμορφωτή), για να συμπεράνει αυθαίρετα, σ. 127, ότι «πράγματι, η γλωσσική θεωρία και πράξη του Κοραή ήταν οι ασθενέστερες όψεις του έργου του». Ωστόσο, τίποτε τέτοιο δεν αποδεικνύεται στη συνέχεια, αφού η (ορθή) κατάδειξη και κριτική κοραϊκών προϋποθέσεων, απόψεων και εφαρμογών, δεν ερμηνεύει πειστικά ούτε την ανθεκτικότητα των βασικών γραμμών της κοραϊκής γλωσσικής κατεύθυνσης και, γενικότερα, της «καθαρεύουσας» μέσα στη νεοελληνική γραμματεία, παιδεία και τον πολιτισμό ως πολύ πρόσφατα, ούτε το αν, πώς και πόσο αυτές γονιμοποίησαν τη σημερινή νεοελληνική «κοινή» (θετικά, άλλωστε, ως προς ορισμένες όψεις της, π.χ. ως προς το λεξιλόγιο: και μόνον η αναφορά στο πλήθος των νεολογισμών του 19ου και του 20ού αι., που ξεκίνησαν εν πολλοίς από τον Κοραή και τον κύκλο του, θα ακούσε· ο συγγρ. ξεχνά ακόμη και τη Συναγωγή νέων λέξεων... του Στ. Κουμανούδη και τη σχετική βιβλιογραφία: Κ. Θ. Δημαράς, Μ. Δήτσα, Α. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη κ.ά., αν και σχολιάζει – με υπερβολική όμως συντομία και ελάχιστα παραδείγματα, σ. 140 – την «επιτυχημένη» αυτή «αμφίεση με αρχαιοελληνικό ένδυμα»). Βασική αντίρρηση θα είχαμε και για τη χρονική εμβέλεια του άρθρου, που ξεκινά με τον ορισμό της αρχής του ελληνικού γλωσσικού ζητήματος μόλις στα χρόνια του Βούλγαρη, του Μοισιόδακα και του Καταρτζή (αυτό, φυσικά, εντάσσεται και σε μια γενικότερη τάση μερίδας των αγγλοσαξόνων νεο-

ελληνιστών φιλολόγων στις τελευταίες δεκαετίες: επιδίωξη ασύμφορου χρονικού και τοπικού περιορισμού – «σουρώματος» – της νεοελληνικής γραμματείας/λογοτεχνίας μόνο στην περίοδο από τις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης κ.ε. και, όσο γίνεται, αποκλειστικά μέσα στα εδάφη του σημερινού ελλαδικού κράτους· παράδειγμα παρόμοιο με αυτό του P. Mackridge αποτελεί, π.χ., η *Εισαγωγή στη Νεοελληνική/Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία...* του R. Beaton, 1994, 1996).

Θα είχαμε και πολλές άλλες ειδικότερες παρατηρήσεις. Π.χ., για τις σσ. 128-130: ο Βούλγαρης δεν είναι δυνατόν να περιγράφεται μόνον ως αττικιστής, ούτε μπορεί να επαναλαμβάνεται με τόση ευκολία πως η παρατιθέμενη φράση του με την οποία αποδοκίμαζε σύγχρονά του, τάχα «δημώδη» φιλοσοφικά βιβλία, 1761, είχε εμβέλεια μεγαλύτερη από εκείνη που της έδινε ο ίδιος ο Βούλγαρης – για κείμενα φιλοσοφικά και, γενικότερα, «αφηρημένου» λόγου – και πως ήταν αυτή που «ξεκίνησε το ελληνικό γλωσσικό ζήτημα», τη στιγμή μάλιστα που η ίδια η απόδοση του βολτερικού «Μέμωνα», τυπ. 1766, δείχνει εντελώς διαφορετική τακτική (και, φυσικά, καμία απολύτως δυσκολία του Εφτανησιώτη Βούλγαρη να εκφράζεται γραπτά και στη δημώδη της εποχής του είτε, έστω, στη μέση «αστική φαναριώτικη» λογοτεχνική γραπτή): στο γλωσσικό πανόραμα του 18ου αι. δεν είναι δυνατόν να ξεχνιούνται το δημοτικό τραγούδι, άλλα προφορικά είδη του λόγου και τα νεοελληνικά ιδιώματα. Για τις σσ. 130 κ.ε.: η δεύτερη παράγραφος του δεύτερου υποκεφαλαίου είναι γεμάτη υπερβολές, που δεν βρίσκουν στήριξη σε καμιά από τις άλλες, ειδικές συνεργασίες του τόμου, ούτε και στην εισήγηση της Β. Περάκη, στην οποία και μόνο παραπέμπει ο συγγρ. Για τις σσ. 132 κ.ε., 136: ο Κοραής δεν ήταν, φυσικά, ο πρώτος διδάξας της γλωσσικής (λεξιλογικής κτλ.) και άλλης (μετρικής, γραμματολογικής κτλ.) ξηνηλασίας, αφού, τουλάχιστο για τον «φραγκικό» (ιταλικό κτλ.) παράγοντα είχαν προηγηθεί και άλλοι (π.χ. ο Αλέξανδρος Ελλάδιος). Για τις σσ. 142-146, που αποτελούν το πιο αδύνατο υποκεφάλαιο του άρθρου: η ενδιαφέρουσα προσθήκη στο έως τώρα γνωστό και αποδεκτό τρίγωνο της γλωσσικής αντιπαράθεσης (αρχαϊστές· οπαδοί της φυσικής/δημώδους γλώσσας· κοραϊστές/καθαρευουσιάνοι) μίας ακόμη γλωσσικής τάσης (των «συντηρητικών», με επικεφαλής τον Κοδρικά – στους οποίους κακώς δεν προστίθεται τουλάχιστον και ο Ι. Ρ. Νερουλός, ο οποίος αναφέρεται απλώς σαν μια ξεχωριστή, δήθεν, ουρά, σσ. 145-146, ξεκομμένος από την ομάδα των «συντηρητικών») γίνεται αφενός με τη χρήση ενός (πολιτικής προέλευσης) όρου που δεν βρίσκεται σε πλήρη ανταπόκριση με τα θεωρητικά/γλωσσικά ή άλλα κείμενα των «εκπροσώπων» της τάσης αυτής («συντήρηση» τίνος ακριβώς status quo, το οποίο μάλιστα δεν είχε πάρει καμιά συγκεκριμένη και σαφή γλωσσική μορφή;), αφετέρου με περιοριστική αναγωγή των διαφορών σε αίτια κοινωνικά, σ. 143· ακόμη σοβαρότερη είναι η παράλειψη του Χριστόπουλου (όπως και των Κανέλου κ.ά.) από τις σσ. 144 κ.ε., προφανώς επειδή, σύμφωνα με το τετραμερές σχήμα του συγγρ. και την ένταξη του Χριστόπουλου στη φαναριώτικη «αριστοκρατία»/κατεστημένο, θα ήταν αδύνατη η συναρίθμησή του με τους Βηλαρά (του οποίου αναφέρεται αποκλειστικά *Η Ρομηκή Γλσσα...*, στην οποία, πάντως, μεταφράζεται και ολίγος Πίνδαρος) και Ψαλίδα, που εμφανίζονται σαν οι μόνοι τάχα «ηγέτες» του «χυδαϊσμού»: τέτοιες προκρούστειες λύσεις δεν φανερώνουν γραμματολογική ή ερμηνευτική σοβαρότητα· δεν υπάρχει ελληνικός «Πόλε-

μος της Ανεξαρτησίας», σσ. 146, 148 (και πάλι αυτή η αγγλοσαξονική καραμέλα της μετονομασίας του Αγώνα/Παλιγγενεσίας ή Ελληνικής Επανάστασης, με την υποκριτικά «αθώα» εξομοίωση της αποτίναξης του οθωμανικού ζυγού με την ανεξαρτητοποίηση βορειοαμερικανικών ή λατινοαμερικανικών αποικιών από τη βρετανική ή ισπανική/πορτογαλική μητρόπολη)· ο σολωμικός *Διάλογος* δεν γράφτηκε, φυσικά, το 1823, σ. 145, αλλά στα 1824-1825· η παλιότερη (1985) εκτίμηση του M. Jeffreys για την αισθητικά υπαγορευμένη «ευαισθησία» και «αρκετή αυτοσυγκράτηση» του Κοραή, με την οποία κατακλείεται το υποκεφάλαιο αυτό, δεν μπορεί να λαμβάνεται πια ως δεδομένο· θα αρκούσε ένα μονάχα παράθεμα από τον «Παπατρέχα», για να δείξει πού οδηγούσε τούτη η γλωσσική «ευαισθησία»: «“Αι περιηγήσεις του πατρός μου δεν ομοιάζουν την ανακάλυψιν της Αμερικής από τον Κολόμβον ή τας οποίας, ως μ’ έλεγες, έκαμε προ χρόνων ολίγων περιηγήσεις ο καπιτάν Κούκος”. / “Κώκος (Cook), δέσποτά μου”. / “Έστω και Κώκος...”», και είναι γνωστός, σε πιο πρόσφατα χρόνια, ο δίκαιος μυκτηρισμός του Α. Ν. Πολίτη για την «κοραϊστική» μέθοδο στην ομολογη πρόταση του Α. Τσοπανάκη να μεταφραστεί το σελοτέιπ ως «κολλοταινία».

Από την άλλη, χρειάζεται να τονιστούν και τα αρκετά θετικά στοιχεία του άρθρου, όπως η κατάδειξη, κάποτε και με αρκετά παραδείγματα ή παραθέματα, της «μη συστηματικής φύσης του έργου του Κοραή» στα γλωσσικά θέματα (σ. 130 κ.ε., ως συνέχεια παρατηρήσεων του V. Rotolo κ.ά.), της χρήσης ιατρικών/«θεραπευτικών» μεταφορών/αναλογιών σε θέματα γλώσσας (σ. 131 κ.ε.), της αναγωγής ορισμένων γλωσσικών απόψεων στους Locke και Condillac – όπου όμως παραμένει ανεξήγητο το γιατί ο συγγρ. δεν αναφέρει ότι ανάλογες αναγωγές, αλλά προς την ακριβώς αντίθετη κατεύθυνση, χρησιμοποίησε αργότερα και ο αντιορα(κ)ιστικός σολωμικός *Διάλογος* –, της αντιρομαντικής κατάρτισης και στάσης του Κοραή (σ. 135 κ.ε.), της σχέσης ανάμεσα στις γλωσσικές και τις πολιτικές ιδέες του (σσ. 136-137), της επικέντρωσης στη «συγκριτολογική» διάσταση της γλωσσικής θεωρίας του (σ. 137 κ.ε., με την αναλυτική διερεύνηση των όρων *παράθεσις/παραβολή, μέση οδός, μετακένωσις*, η οποία, όμως, κάποτε συγχέεται με την απλή γλωσσική μετάφραση), της αναίρεσης υπερβολικών ή άστοχων απόψεων των Κ. Θ. Δημαρά, Φ. Ηλιού, Γ. Κορδάτου (σσ. 148-149).

Η δεύτερη συνεργασία του δεύτερου μέρους του βιβλίου είναι η εκτενής εισήγηση της Άννας Ταμπάκη «Ο Αδαμάντιος Κοραής ως λογοτεχνικός κριτικός και φιλόλογος» (*Adamance Coray comme critique littéraire et philologue*, σσ. 151-183), η οποία, από τη στιγμή που, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, προσεγγίζει και λογοτεχνικές επιδόσεις του Κοραή στον πεζό λόγο, θα ευχόμασταν να περιείχε και ένα τμήμα για το (ανώνυμο ή ψευδώνυμο) ποιητικό και άλλο λογοτεχνικό του έργο (που, τώρα, μένει απρόσφορα ανέγγιχτο στον σύμμικτο τόμο). Ωστόσο, ακόμη και έτσι, το πλουσιότατο σε πληροφορίες, τριμερές κείμενο της συγγρ. αποζημιώνει με τον καλύτερο τρόπο τις προσδοκίες του αναγνώστη (και όχι μόνον του ανενημέρωτου στα κοραϊκά θέματα): πέρα από στοιχεία

και συνοφίσσεις για το καθαυτό φιλολογικό έργο του Κοραή, τις σχέσεις του με άλλους σύγχρονούς του (γάλλους κυρίως) φιλόλογους και λογίους, την απήχηση του έργου και της προσωπικότητάς του και τις παιδαγωγικές και ηθικές (ηθοπλαστικές) μέριμνες του (σσ. 151-154, 156-157, 181-183), θέματα στα οποία η εισήγηση αλληλοκαλύπτεται εν μέρει με τις αντίστοιχες των Β. Περράκη, Ι. Δ. Ευρυγένη, Μ. Πασχάλη και Ρ. Δ. Αργυροπούλου, πολύ ενδιαφέρουσα είναι η περιγραφή και ανάλυση του Κοραή ως (λογοτεχνικού) αφηγητή στον πεζό λόγο (σ. 155 κ.ε.: πάντως η άποψη πως οι Μοισιόδακας και Κοραής είναι οι πρώτοι νεοέλληνες «αυτοβιογραφούμενοι» παραβλέπει την πολύ ευρύτερη προϊστορία του είδους), η έμφαση και εξήγηση της αρχαιολατρίας, του νεοκλασικισμού, του «εγκυκλοπαιδισμού» και του ηθικοδιδασκτισμού του σε αντιπαράταξη με τη «ρομαντική» του ψυχοσύνθεση (σ. 158 κ.ε.: εδώ θα άξιζε να συνεχιστούν το διάμεσο παράδειγμα του Chateaubriand και η έλξη των κειμένων του στον κοραϊκό κύκλο), η χρήσιμη αναλυτική υπενθύμιση και εξέταση των κοραϊκών απόψεων για το μυθιστόρημα (σ. 161 κ.ε.) και της συμβολής του στη λογοτεχνική ορολογία (σ. 165 κ.ε.), των απόψεών του για την Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία/Ρωμανία και τον πολιτισμό της, καθώς και για τη λεγόμενη «μεταβυζαντινή» ή πρώιμη νεοελληνική δημόδη λογοτεχνία (σ. 167 κ.ε.: στη σ. 170 σημ. 98 η πληροφορία ότι η Νέα Χαλμά αποτελεί μετονομασία του Αραβικού Μυθολογικού πρέπει να διορθωθεί: πρόκειται απλώς για συμπλήρωση-επέκτασή του), της στάσης του απέναντι στις μεταφράσεις από ευρωπαϊκές γραμματείες (σ. 170 κ.ε.), με έμφαση στη στάση και τις απόψεις του για το θέατρο, τα θεατρικά κ.ά. θεάματα, καθώς και για τις σχέσεις του με άλλους μεταφραστές ή δραματουργούς πρωτότυπων έργων όπως ο Ι. Ζαμπέλιος (υπενθυμίζουμε πως η συγγρ. είναι σήμερα η σημαντικότερη μελετήτρια του νεοελληνικού θεάτρου και των κειμένων του στον 18ο και 19ο αι.).

(3) Το τρίτο μέρος του σύμμικτου τόμου (αφιερωμένο στον διάλογο του Κοραή με σύγχρονές του ιδέες), αποτελείται, όπως σημειώθηκε παραπάνω, από τρεις συνεργασίες.

Η πρώτη, «Αδαμάντιος Κοραής και ο φιλοσοφικός του στοχασμός: προς μια ιατρική και πολιτισμική ανθρωπολογία» («Adamance Coray et sa réflexion philosophique: vers une anthropologie médicale et culturelle», σσ. 187-223) οφείλεται στην ώριμη και σύντομη μελετήτρια της νεοελληνικής φιλοσοφίας και των ιδεών Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου (η οποία, πάντως, επιμένει να χρησιμοποιεί διαρκώς οριστική ενεστώτα και διατυπώσεις που διαπνέονται από διαρκή σιγουριά, χωρίς κανένα «φαίνεται», «μάλλον», «ίσως» κτλ.). Πρόκειται για εισήγηση ιδιαίτερα πλούσια στη θεματική της εισήγηση, χωρισμένη σε 7 υποκεφάλαια με οργάνωση και διαπλοκή μάλλον χαλαρή, που εξετάζουν τον «διεπιστημονικό» Κοραή, διαδοχικά: ως ιδεολογικοπολιτικό κληρονόμο των (φιλοσόφων και στοχα-

στών) των Φώτων, με έμφαση στις καταβολές των ιατρικών/ ανθρωπολογικών, ηθικοπαιδαγωγικών και πολιτικοκοινωνικών ιδεών του (και ενδιαφέρουσα διαπίστωση της βαθύτερης θρησκευτικότητας, της έλλειψης αντικληρικαλισμού, μα και της αντιμεταφυσικής (τ)ροπής της σκέψης του): ως λάτρη του ιπποκρατικού έργου (με ερεθιστική επισήμανση ενός βιταλισμού, για τον οποίο θα περιμέναμε, πάντως, αναλυτικότερη πραγμάτευση): ως ιατρικό (ιατροκεντρικό και φυσιολογικό) και πολιτισμικό (κυρίως ηθικό) ανθρωπολόγο (μέσα από τη γνωστή, και αρκετά διερευνημένη από τον κύκλο των μαθητών του Κ. Θ. Δημαρά, ένταξη του Κοραή στη βραχύβια Société des observateurs de l'homme): ως φορέα και, κυρίως, φερέφωνο των ιδεών της εποχής για την ανθρώπινη τελειοποίηση, τον πολιτισμό και την πρόοδο: ως ιστορικό στοχαστή της «παρακμής και αναγέννησης του ελληνικού γένους» (με έμφαση στη σημαντική συμβολή του περίφημου *Mémoire...* του: το τμήμα αυτό, βέβαια, εντάσσεται κάπως δύσκολα στο πλαίσιο μιας «φιλοσοφικής» εισήγησης).

Η δεύτερη, μικρή και διαιρεμένη σε 4 υποκεφάλαια, συνεργασία του μέρους αυτού, «Ο Αδαμάντιος Κοραής και τα διλήμματα του φιλελεύθερου εθνικισμού» (Adamantios Korais and the dilemmas of liberal nationalism, σσ. 213-233), αποτελεί τη δεύτερη συμβολή του Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη στον τόμο. Ο τίτλος δείχνει επικέντρωση στον Κοραή ως πολιτικό γράφον και δρων πρόσωπο, στην πραγματικότητα όμως το κείμενο δίνει και μια λιτή όσο και αρκετά ολοκληρωμένη εικόνα των (πολιτικοϊδεολογικών, κυρίως) «τυχών» ή της πρόσληψης του Κοραή και του έργου του έως σήμερα, δηλ. μιας σειράς φαινομένων των δύο τελευταίων αιώνων που δείχνουν την ύπαρξη ή κατασκευή μιας σειράς διαφορετικών «ταυτοτήτων» και μεταμορφώσεών του: ως ελληνιστή, ως πολιτικού στοχαστή και θεωρητικού, ως προφήτη της εθνικής χειραφέτησης (ακόμη και του εθνικισμού) και ως νομοθέτη της λόγιας ελληνικής (θα προσθέταμε, για την τελευταία τριακονταετία και το κακοφόρμισμα της λεγόμενης «νεοορθοδοξίας», και ως ανεπιθύμητου «φωταδιστή» και δήθεν προφήτη/ηγέτη της αντιθρησκευτικής «αυτοκρατορίας του κακού», ήτοι ως εμβληματικού προσώπου που εξακολουθεί να πλήττεται αδέξια μα έμμονα από υπερσυντηρητικούς θεολόγους, θεολογίζοντες και ακραίους πολιτικούς συμμάχους τους). Βέβαια, καθώς κύρια αποστολή του άρθρου είναι η εύλογη πρόταση πως «στην πολιτική σκέψη του Κοραή το δόγμα της εθνικής αυτοδιάθεσης ενσωματωνόταν μέσα σε μια ευρύτερη θεωρία φιλελεύθερων δικαιωμάτων και σε μια ηθική θεωρία του προσώπου ως ακέραιου όλου» (σ. 216), η άρθρωσή του ακολουθεί την εξής (συγκριτολογική) πορεία: «ηθική θεωρία»: «θεσμικές προϋποθέσεις»: «τα διλήμματα της ελευθερίας» (για τα τελευταία χρόνια του Κοραή, από την Επανάσταση κ.ε.), η οποία εξηγεί, με ευθύγραμμη ανάπτυξη, κύριες συνιστώσες της πολιτικής σκέψης του Κοραή.

Τέλος, η τρίτη συνεργασία του τρίτου μέρους του σύμμικτου τόμου

είναι η εισήγηση του Βασίλη Μουρδουκούτα «Ο Κοραής και η ιδέα της προόδου: από τη θεωρία στην πράξη» (Korais and the idea of progress: from theory to action, σσ. 225-244), που ασχολείται κυρίως με μια έννοια-κλειδί της φιλοσοφικής, ιδεολογικής, κοινωνικοπολιτικής, εκπαιδευτικής, ακόμη και γλωσσικής αισιοδοξίας του Κοραή, η οποία συνδέεται αδιάσπαστα με το διαφωτιστικό του πρόγραμμα. Βέβαια, την έννοια της προόδου ο συγγραφέας τη βλέπει από την αρχή αποκλειστικά ως βάθρο της περιβόητης μετακένωσης, ενώ μάλλον υπερβολική είναι και η εκτίμησή του πως «ο Κοραής θα πρέπει να θεωρείται ως ένας από τους [ρίζοσπαστικούς, μάλιστα] αναμορφωτές του ύστερου Διαφωτισμού» (σ. 225), αν, φυσικά, η εκτίμηση αυτή παρουσιάζεται να έχει ισχύ μέσα σε ευρύτερο διεθνή ορίζοντα και όχι μόνο μέσα στο πλαίσιο του Ελληνισμού ή έστω της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η εισήγηση αρθρώνεται σε 10 μικρά υποκεφάλαια και ένα «συμπέρασμα»: αρχαιοελληνικές και διαφωτιστικές πηγές της ιδέας της προόδου, σχηματισμός της θεωρίας και πέρασμα στην πράξη, παιδεία/εκπαίδευση ως θεμελιώδες μέσο προόδου και πολιτικής χειραφέτησης, αυτογνωσία και γνώση του αρχαιοελληνικού πολιτισμού και στοχασμού, γλώσσα ως όχημα της γενίκευσης της εκπαίδευσης, αμφιβολίες για την πρόοδο (με χρήσιμες σκέψεις για την κοραϊκή νηφαλιότητα και την απουσία υπεραισιοδοξίας), που δεν είναι, πάντως, παντού απαλλαγμένα από αλληλοκαλύψεις με άλλες συνεργασίες του τόμου (αναφορές στο ιπποκρατικό έργο, στο *Mémoire...*, στους τρεις τύπους γενών/εθνών, στο γλωσσικό σύστημα κ.ά.).

Οι «περιλήψεις» στο τέλος του τόμου καλό θα ήταν να συνδυάζουν και σύντομα βιοεργογραφικά των συνεργατών του (τώρα δεν υπάρχει παρά μόνον ένα, του επιμελητή, και αυτό στο πίσω εξώφυλλο).

Γενικά: Ο σύμμικτος τόμος του Ιδρύματος Βολτέρου, παρότι αφήνει έξω από τη σκόπευσή του ορισμένες σημαντικές όψεις του (λογοτεχνικού και του επιστολικού, ιδίως, μα και του πρώιμου «κατηχητικού» και του νομικού) έργου του Κοραή, συνιστά το πιο αξιόλογο βήμα που έχει γίνει μέσα στο τελευταίο τέταρτον αιώνας για μια ουσιαστικότερη μελέτη και προβολή του συγγραφέα και για την ανανέωση της ερευνητικής ενασχόλησης με αυτόν σε διεθνές επίπεδο: από την άποψη αυτή όλοι οι συνεργάτες αξίζουν τον δίκαιο έπαινο. Ο επιμελητής του τόμου, με τη συγκεκριμένη πρωτοβουλία του, μα και με το σταθερό ενδιαφέρον του για τη λογοτεχνία, τη φιλολογία και ορισμένες θετικές επιστήμες (και όχι μόνον για την πολιτική επιστήμη, την ιστορία και τη φιλοσοφία – όπως θα περίμενε κανείς με βάση την εξειδίκευσή του – ή για την οικονομία/δημογραφία, τη γεωγραφία, τη βιβλιογραφία κτλ., που ευνοήθηκαν, κάποτε υπέρμετρα, από ορισμένους προκατόχους του), αποδεικνύει αφενός πόσο πρόωρες και άδικες ήταν ορισμένες παλιότερες «αντιστάσεις» και επιθέσεις εναντίον του από λογίους που ζητούσαν περιχαράκωση των

διαφωτιστικών και άλλων σπουδών στην Ελλάδα μέσα σε στενότατο κύκλο «ημετέρων», αφετέρου πόσο ωφέλιμες αποδείχθηκαν οι ευεργετικές θητείες του στη διεύθυνση ενός μείζονος ελληνικού ερευνητικού κέντρου, του Κέντρου/Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών του Ε.Ι.Ε. Ενός ιδρύματος σημαντικότητας, το οποίο όμως δεν είχε αξιωθεί να μας δώσει ούτε το Ευρετήριο Κύριων Ονομάτων (πόσο μάλλον και των θεμάτων) της πολυτιμότητας, ως προς το περιεχόμενο, εξάτομης έκδοσης της Αλληλογραφίας Κοραή (1964-1984).

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ

